

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА
на тему: «Місце Запорізької області в міжобласних та
міжрегіональних міграціях (1944-1991 рр.)»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи 8.0328-і
спеціальності: 032 історія та археологія
освітньої програми: історія
Данилюк Тетяна Вікторівна
Керівник: завідувач кафедри новітньої
історії України, професор, д.і.н.
_____ Ф. Г. Турченко
Рецензент: старіший викладач, к.і.н.
_____ Ю. І. Щур

Запоріжжя
2019 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Історичний факультет
Кафедра новітньої історії України
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Галузь знань: 02 гуманітарні науки

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
новітньої історії України
Турченко Ф.Г.

“ ___ ” грудня 2019 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТЦІ

Данилюк Тетяні Вікторівні

Тема роботи: «Місце Запорізької області в міжобласних та міжрегіональних міграціях (1944-1991 рр.)»

1. Керівник роботи: доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Турченко Федір Григорович.

затверджені наказом ЗНУ від 6 травня 2019 року №655 -с

2. Строк подання студентом роботи: 12 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Всесоюзная перепись населения 1959 г. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по регионам союзных республик (Дата звернення: 08.04.2019); Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР. Москва : Финансы и статистика, 1990. 639 с.; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. /Упорядн. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1945 рр.; Євграфов А. На відбудові Дніпрогесу. Державне видавництво технічної літератури України, 1951. 20 с.; З інформації відділу адміністративних органів запорізького обкому партії про роботу з громадянами, які виявили бажання виїхати за кордон. Реабілітовані історією. Запорізька область. Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.148.; З інформації оргвідділу запорізького міськкому КП(б)У про перебування на

керівних посадах на феросплавному заводі осіб, чий родичі мешкають за кордоном. Реабілітовані історією. Запорізька область. Т.3. / за загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): З'ясувати сутність міграційної політики радянської влади повоєнної доби; Охарактеризувати депортаційну міграційну політику; З'ясувати причини трудової та характер трудової міграції; Проаналізувати передумови та протікання процесів рееміграції.

5. Перелік графічного матеріалу: немає

6. Консультанти розділів роботи:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Турченко Ф. Г.	10.02.2019	10.02.2019
Розділ 2	Турченко Ф. Г.	28.03.2019	28.03.2019
Розділ 3	Турченко Ф. Г.	15.04.2019	15.04.2019
Розділ 4.	Турченко Ф. Г.	01.10.2019	01.10.2019

Дата видачі завдання: 10 лютого 2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	Жовтень, листопад 2018 р.	виконано
2.	Написання вступу	Лютий 2019 р.	виконано
3.	Написання першого та другого розділів	Березень 2019 р.	виконано
4.	Написання третього та четвертого розділів	Вересень 2019 р.	виконано
5	Написання висновків, комп'ютерний набір роботи	Листопад 2019р.	виконано

Студент _____

Т.В.Данилюк
(прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____

Ф. Г. Турченко
(прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____

С.С.Черкасов
(прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Місце Запорізької області в міжобласних та міжрегіональних міграціях (1944-1991 рр.)

Кваліфікаційна робота магістра на тему «Місце Запорізької області в міжобласних та міжрегіональних міграціях (1944-1991 рр.)» складається зі 110 сторінок, містить 25 джерел, 56 монографій і статей, 14 додатків.

Категорії та поняття, що найчастіше зустрічається у роботі: міграції, депортації, переселення, реіміграція.

Об'єктом дослідження виступають міграційні зміни на території Запорізької області в повоєнний період.

Предметом роботи виступають міграційні та рееміграційні процеси, які відбувалися у Запорізькому краї після Другої світової війни, з'ясування їх передумов та характеристика їх реалізації.

Мета дослідження полягає у визначенні причин переміщення населення, з'ясування напрямів міграційних потоків, аналіз рееміграційних процесів.

Наукова новизна роботи полягає у спробі з'ясувати передумови, зміст та характер міграційних процесів, що відбувалися на території Запорізького краю внаслідок Другої світової війни, депортаційної політики радянської влади, добровільно-примусової трудової міграції. Визначити вплив цих процесів на формування сучасної етнонаціональної структури Запорізької області та пострадянських країн.

Основні висновки, до яких ми дійшли: Міграційний рух населення на Запоріжжі у період, що досліджувався можна поділити на три етапи: перший – квітень 1944 – 1949 рр.; другий – 1950-1967 рр.; третій – 1968-1991 рр. На його розвиток вплинули державні механізми регулювання, які були зумовлені як соціально-економічними, так і ідеологічними та політичними чинниками. Процеси міграції залежали від великої кількості чинників, зокрема від

особливостей економічного розвитку регіону. Найважливішим став хід індустріалізації та значний ріст промисловості на півдні України. За часи радянської державності в цьому регіоні проходить дозаселення та формується постійний поліетнічний склад населення. Плановість економіки давала можливість проводити процеси переміщення матеріальних і людських ресурсів. На основі договору від 27.07.1944 р. між урядами Польщі та УРСР, протягом декількох років на територію сучасної України було переселено майже півмільйона корінних українців із земель, які ввійшли до складу Польщі. Запорізька область посідала перше місце у планах розселення українців з Польщі. Її особливий статус визначався існуванням тут у минулому великої кількості німецьких колоній.

Найважливішою ознакою переселення в 1949–1967 рр. є те, що чисельність Півдня України, і Запорізької області зокрема, відбувалося за рахунок Західного регіону України. Основним джерелом збільшення трудових ресурсів південних областей УРСР, і Запорізької області в тому числі, в 1955–1967 рр. стали планові переселення сімей з інших областей республіки, головним чином західних та центральних. Організовані державою переселення носили сільськогосподарський характер і заключалися у доприселенні у колгоспи та радгоспи працездатного населення та створенні переселенських поселень на півдні України. Головну роль у поповненні трудових ресурсів Запорізької області мали організовані переміщення 1950-60-х рр. Якщо в 1950–60-ті рр. воно зростало, то в наступні роки спостерігалось стійке зниження приросту населення. Переселення в міста селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню їх «українськості» і пом'якшенню наслідків русифікаторської політики.

Отже, міграційна доктрина радянського взірця вичерпала себе, її ідеологічні та політичні постулати втратили сенс й силу, проте вона залишила

серйозний відбиток на демографічному та етнічному розвитку Південного регіону, кількісному та якісному відтворенні робочої сили, етнічних процесах.

SUMMARY

Zaporizhzhia Oblast in Inter-District and Inter-Regional Migrations (1944-1991)

Master's qualification work on the theme "Zaporizhzhia Oblast in Inter-District and Inter-Regional Migrations (1944-1991)" consists of 110 pages, contains 25 sources, 56 monographs and articles, 14 appendices.

Key words: migration, deportation, resettlement, re-immigration.

The research object of masrter`s thesis of the study is migration changes in the territory of Zaporizhzhya region in the postwar period.

The subject of the research work: is the migration and remigration processes that took place in the Zaporizhzhya region after the Second World War, clarification of preconditions and characteristics of their implementation.

The aim of the research: is to identify the causes of displacement, to clarify the directions of migration flows, to analyze the remigration processes.

The novelty of the work is an attempt to find out the prerequisites, content and nature of the migration processes that took place in the territory of Zaporizhzhya Territory as a result of World War II, the deportation policy of the Soviet authorities, and voluntary forced labor migration. To determine the influence of these processes on the formation of the modern ethno-national structure of the Zaporizhzhya region and post-Soviet countries.

Conclusions. So, the population migration in Zaporizhzhya during the study period can be divided into three stages: the first - April 1944 - 1949; the second - 1950-1967; the third - 1968-1991. Its development was influenced by state regulatory mechanisms, which were determined by both socio-economic and ideological and political factors. Migration processes depended on a large number of factors, in particular on the characteristics of the region's economic development. The most important was the course of industrialization and the significant growth of industry in southern Ukraine. During Soviet statehood, the region undergoes pre-settlement and is

formed by a permanent multi-ethnic composition of the population. The planned economy made it possible to influence the processes of moving material and human resources. On the basis of the contract of July 27, 1944, between the governments of Poland and the Ukrainian SSR, over the course of several years, almost half a million indigenous Ukrainians were resettled from the lands that became part of Poland into the territory of modern Ukraine. Zaporizhzhya region ranked first in the plans for Ukrainian resettlement from Poland. Its special status was determined by the existence of a large number of German colonies here in the past.

The most important sign of relocation in 1949-1967. It is that the strength of the South of Ukraine, and Zaporizhzhya region in particular, was due to the Western region of Ukraine. The main source of increasing labor resources in the southern regions of the Ukrainian SSR and Zaporizhzhya region, including, in 1955-1967. They began the planned relocation of families from other regions of the republic, mainly western and central. Organized by the state, the resettlements were agricultural in nature and consisted of additional settlement in collective farms and state farms of the working population and the creation of resettlement settlements in southern Ukraine. The main role in the replenishment of labor resources of the Zaporizhzhya region had organized movements of the 1950-60s. If in the 1950-60s. It grew, in subsequent years there was a steady decline in population growth. The resettlement to the cities of peasants, mainly Ukrainian, of the main carriers of national consciousness, traditions and mentality, on the one hand, helped to maintain their "Ukrainians" and mitigate the consequences of the crack policy.

So, the Soviet-style migration doctrine has exhausted itself, its ideological and political postulates have lost their meaning and strength, but it has left a serious imprint on the demographic and ethnic development of the Southern region, the quantitative and qualitative reproduction of the labor force, urbanization and ethnic processes.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія роботи	7
1.2. Джерельна база	10
1.3. Методологія дослідження	13
РОЗДІЛ 2. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ 1943-1991 рр.	18
2.1. Характеристика міграційних процесів в Україні повоєнної доби	18
2.2. Переселення, ініційовані державною владою	24
2.3. Українське село і міграційні процеси в регіоні	32
2.4. Трудова та маятникова міграція в урбаністичних центрах	38
РОЗДІЛ 3. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ	50
3.1. Політика «злиття націй».	50
3.2. Еміграція поза межі СРСР	63
РОЗДІЛ 4. РЕЕМІГРАЦІЯ І ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ	68
4.1. Непланові переселенці» на територію західних областей України	68
4.2. Специфіка рееміграції періоду «брежневського застою» та перебудови	73
4.3. Переселенці з Запорізької області, чисельність і склад	76
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ	94

ВСТУП

Актуальність роботи. Зростання просторової мобільності населення – один із ключових феноменів ХХ ст. Рівень просторової мобільності характеризує здатність населення адаптуватися до соціально-економічних умов. Не дивлячись на різні підходи в типології просторової мобільності, у її складі незмінно виділяється міграція, яка передбачає зміну особою постійного місця проживання.

Залежно від того, як здійснюється переміщення людей – за їхнім власним бажанням чи незалежно від нього, міграції поділяють на добровільні та примусові. У радянський період історії міграції носили переважно соціально-економічний, військово-політичний та ідеологічний характер. Переміщення здійснювалися державою, як правило, на примусовій або добровільно-примусовій основі. Їх метою було економічне і військово-політичне зміцнення існуючого в СРСР політичного режиму. Найвиразніше це виявилось у сфері національної політики, міжнаціональних відносин. Кульмінацією «мобільності», яка носила плановий, масовий і наказний, тобто примусовий, характер, були депортації населення як специфічна форма і різновид політичних репресій. Примусові міграції систематично планувались і практикувалися в СРСР, навічно закріпивши за ним сумнівні лаври світового лідера в галузі депортованих технологій і отриманих з їх допомогою результатів. Українські території опинилися в епіцентрі міграційних процесів. Це й не дивно: адже влада провадила цілеспрямований курс денаціоналізації та вихолощення так званої «радянської людини». Запорізька область, що остаточно оформила свої територіальні кордони в 1939 р. фактично опинилася на перетині міграційних потоків. Отже, актуальністю нашої роботи є аналіз феномену радянської міграційної політики на теренах Запорізької області другої половини ХХ ст.

Об'єктом дослідження виступає міграційні зміни на території Запорізької області в повоєнний період.

Предметом роботи виступають міграційні та рееміграційні процеси, які відбувалися у Запорізькому краї після Другої світової війни, з'ясування їх передумов та характеристика їх реалізації.

Метою дослідження полягає у визначенні причин переміщення населення, з'ясування напрямів міграційних потоків, аналіз рееміграційних процесів.

Меті підпорядковано низку дослідницьких завдань:

- З'ясувати сутність міграційної політики радянської влади повоєнної доби;
- Охарактеризувати депортаційну міграційну політику;
- З'ясувати причини трудової та характер трудової міграції;
- Проаналізувати передумови та протікання процесів рееміграції.

Територіальні рамки роботи охоплюють насамперед, Запорізьку область, кордони якої остаточно оформилися у 1939 р. Проте, предмет дослідження зумовив необхідність розширення територіальних рамок. Це пояснюється тим, що міграційні процеси – обширне поняття. Українці та громадяни радянських республік, в силу різних обставин, як прибували на територію Запорізької області, так і емігрували з цього регіону. Отже, доречним буде розширення територіальних рамок фактично до всесвітніх масштабів. Адже представники української діаспори, що переселилися в тому числі і з території Запорізької області, мешкають на всіх континентах: від Євразії до Америки та Австралії.

Хронологічні рамки роботи – 1943-1991 рр. Обрання верхньої хронологічної межі обумовлено змінами у стратегічній розстановці сил в роки Другої світової війни. В 1943 р. Запорізьку область знову зайняли радянські війська та поновили більшовицьку модель управління, що супроводжувалася

примусовими міграційними процесами. Нижня хронологічна межа – це фактично переддень проголошення незалежності. Коли, в силу демократизаційних процесів, люди отримали можливість вільно обирати місце свого проживання. Початок 1990-х років – переломний момент у розвитку міграційної історії країни й час усвідомлення глибини й швидкості змін та їхньої необоротності. Новітні міграційні практики в їхніх різноманітних виявах потребують нестандартних управлінських рішень, підсилених законодавчими ініціативами, фінансовими ін'єкціями й, нарешті, політичною волею нового керівництва країни. Була потрібна нова міграційна доктрина. Її орієнтирами стають основоположні цінності демократичних суспільств: права людини, громадянські свободи, верховенство права. Це спонукало до активізації міграційних потоків. Іншим каталізатором виступила соціально-економічна криза, що стала причиною потужної хвилі трудової міграції. Отже, після цього періоду, життя українців набуває якісних перетворень, та істотно впливає на міграційні коливання.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що основні положення роботи, фактологічний матеріал та висновки можуть стати у нагоді при висвітленні історії СРСР, історії повсякдення, історії народонаселення.

Прикладне значення одержаних результатів полягає в тому, що запропонований фактологічний матеріал та висновки можуть бути використані під час підготовки лекцій, спецкурсів і спецсеминарів з історії історії СРСР, історії повсякдення, історії демографії для студентів і магістрантів вищих навчальних закладів, для написання монографій і навчальних посібників.

Наукова новизна роботи полягає у спробі з'ясувати передумови, зміст та характер міграційних процесів, що відбувалися на території Запорізького краю внаслідок Другої світової війни, депортаційної політики радянської влади, добровільно-примусової трудової міграції. Визначити вплив цих процесів на

формування сучасної етнонаціональної структури Запорізької області та пострадянських країн.

Структура роботи обумовлена метою і досліджуваними завданнями. Складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (65 найменувань), додатків. Обсяг основної частини роботи складає 84 сторінки машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія роботи

Аналіз історіографії показує, що за радянських часів роботи з проблеми етнічних та соціальних змін розглядалися переважно в загальносоюзному і загальнореспубліканському розрізі й характеризуються відсутністю критичності існуючих суспільних явищ. Зі здобуттям Україною незалежності вивчення етносоціальних процесів отримало новий імпульс і помітно активізувалось. Важливими при підготовці нашого дослідження стали положення, які містяться в працях Ф. Турченка [41; 53; 76], Л. Полякової [64; 65; 66] та інших. Важливо, що поряд з загальнодержавними, у них приділена увага і регіональним проблемам.

В останнє десятиліття значно зріс інтерес до такого явища як трудова маятникова міграція населення. Про це свідчить число наукових публікацій, яке постійно збільшується, а також розмаїття та і глибина їх змісту. Проте досі не розроблені загальна теорія цього процесу і методи його кількісного виміру та аналізу. Також серед дослідників відсутня єдина думка щодо його генезису і тенденцій розвитку, а тлумачення суті маяткової міграції є вкрай суперечливим. На підтвердження наведемо висловлювання окремих дослідників, що відображають протилежні точки зору. «Маятникові поїздки ... є лише особливою формою розселення, коли місце для праці просторово відокремлено від місця проживання, відпочинку даної особи з сім'єю і т. д; це не міграції, а швидше за все спосіб життя, який передбачає щоденні заміські поїздки ... », – стверджує В. Покшишевський [63]. М. Курман вважає, що маяткова міграція це адаптована (приспосована) форма стаціонарної міграції в умовах освіти і розвитку міської агломерації [47, 106]. С. Польський та

В. Беленький вважають, що «маятникові поїздки на роботу з огляду назростання їх масштабів стають все більш постійним елементом територіальної структури позаміський зони ...» [26, 106]. Б. Хорєв приєднався до поглядів згоден з думкою В. Покшишевського і стверджує, що «маятникова міграція – це приклад розселення населення щодо місць праці без зміни місця проживання (мешкають в одному населеному пункті, працюють або навчаються в іншому)» [63, 21]. Він висловлює також тезу, відповідно до якого маятникову міграцію слід розглядати як «механізм» урбанізації. Проте ця теза зустрічає серйозні заперечення з боку Е. Рузавіна, яка вважає, що «характеризувати сучасний процес урбанізації крізь призму маятникової міграції ... методологічно невірнo, оскільки вона виступає як непередбачений побічний продукт процесу урбанізації. Маятникова міграція відбувається на поверхні процесів урбанізації і не виражає їх глибинну суть. Маятникова міграція не є міграцією у класичному значенні; по суті, це не переміщення населення, а його коливання (флуктуація)» [73, 135].

В. Давидович присвятив увагу дослідженню взаємозв'язків маятникової міграції із розселенням людей: «Важко встановити повну картину взаємопов'язаного розселення, оскільки щоденні маятникові міграції на роботу із міст-супутників до головного міста, і назад – до міст супутників не відображає повної картини маятникової міграції» [34, 32].

У цілому, як свідчить аналіз історіографії, проблема етносоціальних змін у 1960–1980-ті рр. на території Запорізької області не була предметом спеціального історичного узагальнення, і вимагає вивчення.

З другої половини 80-х рр. ХХ ст., особливо після проголошення незалежності української держави, нового імпульсу розвитку набуло дослідження проблем етнополітичного, етносоціального розвитку України в цілому і її регіонів окремо. Цій темі в значній мірі присвячена монографія «Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект». В

роботах В. Наулка [44], Ф. Заставного [43], Н. Крилова [46], Г. Лукіна [48], О. Малиновської [50] досліджується етнополітична карта другої половини 50-х – 80-х рр., аналізуються причини демографічних, етносоціальних процесів, що мали місце в досліджуваній період.

З робіт останніх років інтерес уявляє монографія Т.М. Рудницької. Це як вказує дослідниця – «результат панорамного порівняльного дослідження соціальної динаміки етнічних спільностей України». Здійснена на основі переважно переписів населення та традиційних аналітичних методів, робота виявила в загальнореспубліканському масштабі особливості й тенденції демографічних, соціально-економічних та соціокультурних змін [27, 22]. Нарешті об'єктивному аналізу була піддана міграційна політика радянського уряду. К. Рошко, узагальнюючи з соціолого-демографічних позицій проблеми етносоціальних змін, розвинула ідеї щодо деформованого характеру обміну населенням між містом та селом протягом 60-80-х років [72]. Л. Полякова, досліджуючи Південь України детально розглянула характер урбанізації цього регіону, і вказує його особливості [64, 118-123].

Однією з основних тем, що піднімалася в літературі українського зарубіжжя було вивчення національного складу населення УРСР. В дослідженнях І. Цепенди [81], А. Стренгалюка, [76] розкриваються дійсні причини зміни національного складу населення, політики «національної інтеграції» в Українській РСР. В дослідженнях аналізується розвиток етнічних груп Півдня України в період урбанізації, вплив політики зросійщення на український та інші національні групи. Прогресування зросійщення в 70-80-ті роки та його загроза збереженню української нації досліджувались Б. Кравцівим, Ю. Сороки [75]. В цілому сучасним вітчизняним і західним авторам вдалося зібрати і опрацювати значний матеріал з історії України в період трансформації тоталітарної системи (середини 50-х – середини 80-х рр. XX ст.). Однак історія Запорізького регіону цього періоду досліджена лише

фрагментарно. Відсутні узагальнюючі праці, де б на основі джерел досліджувався етнополітичний розвиток Запорізького краю цього періоду. Чекають ґрунтовної розробки питання етнодемографічного, етносоціального суспільно-політичного, культурного розвитку етнічних груп цього регіону.

1.2. Джерельна база

Евристичний пошук ми розпочали із фондів Державного архіву Запорізької області. Проте, на нас чекало розчарування. Фонд виявився укомплектованим статистичними матеріалами, що відбивали динаміку роботи відділу по боротьбі із релігійними конфесіями. Нажаль, статистичних відомостей щодо міграційних процесів ми не зустріли.

Це стало причиною звернення нами до опублікованих джерел. Одним з основних джерел відомостей про міграційні процеси є дані державної статистики, що дозволяють досліджувати кількісну сторону міграцій: її розміри, інтенсивність, співвідношення складових її потоків, зміна цих характеристик в часі і просторі і т.д. Кількісна характеристика процесу відображає одночасно його якісний зміст і дає можливість скласти уявлення про його рушійні сили і закономірності. Ми використовували результати центрального статистичного управління. Це результати переписів 1959, 1979, 1989 рр. Ці збірники є опублікованими, а їх результати доступні. Разом з тим, ми не можемо не оговорити той факт, що результати переписів за окремими напрямками, далеко не завжди відображали реальний стан речей. Так, зокрема, викликає сумніви реалістичність даних переписів щодо кількості україномовного населення, тривалості життя, рівня смертності тощо.

Усвідомлюючи похибки, які допускають дані ЦСУ, ми все таки не могли не використати даних цього державного органу. Головна вимога, яка пред'являється до статистичних даних, які характеризують міграцію населення, полягає в якомога більшій просторової деталізації цих даних. Не менш

важливим є вимога до суцільного характеру інформації, її однорідності, достовірності і порівнянності. Порушення хоча б одного з цих вимог призводить до зниження пізнавальної цінності вихідної інформації і отриманню в результаті дослідження не стільки достовірного, скільки імовірного знання про досліджуваному процесі.

Жодне із джерел інформації щодо міграційних процесів, якими сьогодні користуються дослідники, не відповідає одночасно всім згаданим вимогам. Тому їх слід кваліфікувати як необхідний, але недостатній вихідний матеріал.

Відомості, які містить «Одноразовий звіт про статевий та віковий склад сільського населення» має суцільний характер та досить деталізована в просторовому відношенні. Однак за матеріалами цього звіту можна скласти уявлення про розміри міграції до окремих населених пунктів, а також абсолютно неможливо встановити розміри міграції населення з міської до сільської місцевості.

Дані обліку маятникової міграції робітників і службовців за станом на 1 червня 1967 р. та 1 червня 1971 р. дозволяють отримати характеристику масштабів міграції робітників і службовців як в міській, так і сільській місцевості, деякі якісні характеристики переміщення контингентів і визначити їх участь у формуванні трудових ресурсів в міській та сільській місцевості. Однак розробка матеріалів цього обстеження велася лише по великих територіальних одиницях – області, республіці, краї. Відомості по окремим містам відсутні. В контексті нашої теми, особливо непросто було виокремлення та синхронізація даних по Запорізькій області, оскільки м. Запоріжжя часто розглядалося у документах ЦСУ як складова Донецько-Придніпровського економічного району [1; 2; 3].

Таким чином, відповідаючи вимогам однорідності і достовірності і будучи суцільним, матеріал цих обстежень недостатньо деталізований з точки зору територіальної локалізації потоків мігрантів.

Така інформація за ряд років дозволяє простежити формування переваг у сільських жителів до тих чи інших ділянок території. Іншими словами, безперервне статистичне спостереження інформації, що містяться в даних одноразової звіту, дає можливість отримати досить достовірне судження про тенденції просторової самоорганізації маятникових мігрантів, їх реакції на мінливі умови середовища їх проживання.

Крім статистичних джерел, особливо при вивченні процесів маятникової міграції, окремі дослідники широко використовують матеріали відділів кадрів підприємств і установ (особові листки з обліку кадрів робітників і службовців з-зазначенням місця проживання), дані транспортної статистики про кількість проданих сезонних залізничних та автобусних квитків і різного роду анкетні обстеження та опитування. Матеріали останніх, як правило, містять цінні відомості не тільки про розміри маятникової міграції, а й характеризують її з якісної сторони. Вони дають можливість отримати уявлення про специфіку процесів маятникової міграції в різних районах країни [1; 2; 3].

Залежно від завдань дослідження анкети розрізняються за формою і змістом, а методи проведення дослідження – з організаційних ознаками: місця збору інформації, форми поширення і способу заповнення анкет.

Відсутність достатньо інформативних фактографічних матеріалів народжує у дослідників міграцій відомий песимізм. З роботи в роботу переходить тезу про важливість вивчення цього процесу і неможливості виконати це завдання через обмеженість статистичної бази. Спробуємо піддати цю тезу під сумнів. Припустимо, що закладені в матеріалах статистичної звітності можливості пізнання закономірностей розвитку міграції далеко не вичерпані. Потім поставимо питання, чи правомірно відокремлювати «сировинну базу» дослідження від процесу її обробки? Може бути, препаруючи вже відомі факти з допомогою загальних наукових методів, зіставляючи їх між собою в часі і просторі, відновлюючи відсутні ланки в ході побудови теорії

процесу шляхом застосування евристичних прийомів, дослідник все ж зуміє розробити цілісну, логічно пов'язану систему узагальненого знання, що відображає істотні боки процесу маятникової міграції, його закономірні причинні та інші зв'язки? Зрештою, воюють «не числом, а вмінням».

Для повного розкриття теми та так би мовити «олюднення» мови статистики, ми залучили усноісторичні джерела. Зокрема, у нашому розпорядженні є відеозапис інтерв'ю, яке зробили часники етнографічної експедиції Запорізького наукового товариства імені Я.Новицького. Інтерв'юєром виступив Микола Антонович Онуфрійчук, 1937 року народження, який, разом із батьками, потрапив у горнило депортації із села на Холмщині до м. Токмак Запорізької області, за кілька років, Микола Антонович реемігрував на Волинь. Деталі даного запису, ми проаналізуємо у відповідних розділах[15].

Також у нашому розпорядженні є матеріали приватного архіву нашої родини. Це спомини людей, що потрапили під примусове виселення та тривалий час мешкали на території Запорізької області. Ми записали спомини та розмістили їх у додатках до нашої роботи [11; 12].

Отже, не зважаючи на розмаїття та суперечливість матеріалів, ми вважаємо, що окреслена нами тема, безумовно, може бути розкрита на високому науковому рівні.

1.3. Методологія роботи

Дана магістерська робота не являє собою класичне історичне дослідження. Під час роботи ми використовували не лише класичну, історичну методологію, а й залучали міждисциплінарні методи дослідження.

Проаналізуємо наш науковий шлях. Отже, для вирішення дослідницьких завдань в роботі були використані загальнонаукові, міжнаукові та спеціальні методи історичного дослідження.

З комплексу загальнонаукових методів найбільш важливим є історичний і логічний методи, застосування яких робить кожне явище об'єктивно доступним для пізнання через прийняття принципу єдності процесу людського пізнання у часі і просторі.

Також ми використовували метод періодизації, який дозволяє виокремити якісні зміни у характері міграцій та рееміграції залежно від зміни соціально-історичних умов. Ретроспективний метод використовується для аналізу законодавчих актів, що визначали напрями та зміст переселення.

Застосування системно-структурного методу дозволяє розкрити міграційні процеси як певну систему, структурними компонентами якої є переселенські потоки як до Запорізької області, так і з цього краю на інші території.

Теоретико-методологічну базу дипломної роботи становлять принципи об'єктивності, історизму, системності, багатофакторності.

Принцип об'єктивності передбачає всебічний аналіз процесів, подій і фактів. Принагідно до даного дослідження, він допомагає розрити причини, характер та зміст міграцій.

Керуючись принципом історизму, який вимагає розглядати емпіричний матеріал в логічній і хронологічній послідовності, з урахуванням взаємозв'язку і взаємо обумовленості всіх його складових елементів, ми намагалися прослідкувати залежність міграцій від політики держави, яка ініціювала то примусові депортації, то добровільно-примусову трудову міграцію. . Також застосування даного принципу передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті з зазначенням тих змін, які відбулися не тільки з предметом (об'єктом) дослідження, а й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами.

Принцип системності вимагає дослідження об'єкту як єдиного цілого із узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Керуючись цим

принципом, ми намагалися якомога повніше та всебічніше висвітлити проблему міграційних змін.

Принцип системності вимагає дослідження об'єкту як єдиного цілого із узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Керуючись цим принципом, ми намагалися якомога повніше та всебічніше висвітлити міграційні зміни на території нашого краю.

Принцип багатофакторності передбачає врахування сукупності всіх найбільш важливих факторів, які супроводжували виникнення та розвиток явища, що досліджується.

Ми вже зазначали, що робота має інтердисциплінарний характер, що відбилося й на методології нашого дослідження. Насамперед, ми використовували методи статистичного аналізу, математичного моделювання, картографічні методи (для аналізу напрямів та динаміки міграцій).

В нашій роботі зустрічається ряд понять, визначення яких ми наведемо зараз.

У дослідженні міграційних процесів ключовим терміном є міграційний потік, тому представимо теоретичну детермінацію даного поняття. Міграційний потік (лат. *Migratio*, англ. *migration flow*, нім. *Migrationsstrom*) – це сукупність територіальних переміщень населення, що відбуваються в певний час у рамках тієї чи іншої територіальної системи. За структурою міграційний потік може бути розділений за статтю та віком мігрантів, їх сімейним станом, національністю та іншими характеристиками [59].

Міграційні процеси можна аналізувати за такими класифікаційними критеріями як: факторами впливу (фактори тяжіння (фактори соціально-економічного та культурного характеру міграції) та фактори поштовху (економічна та політична нестабільність, війни, етнічні конфлікти, стихійні лиха тощо), часова визначеність (постійна міграція, тимчасова, маятникова), спрямованість міграційних процесів (еміграція, імміграція, рееміграція),

територіальне охоплення (внутрішня міграція, зовнішня міграція), законність (легальна міграція, нелегальна міграція), якісний склад мігрантів (некваліфіковані працівники, висококваліфіковані працівники, представники креативного класу, осіб, які мають творче мислення та здатність до нешаблонного вирішення завдань) тощо.

Якщо проаналізувати міграційні процеси з точки зору демографічного аспекту (вирішення питання «старіння нації») за таким критерієм як територіальне охоплення, варто відзначити, що за рахунок зовнішньої міграції відбувається механічний приріст населення певної країни-реципієнта, на відміну від внутрішньої міграції, що здійснюються в межах країни між окремими регіонами, містами, селами, між містами і селами і не передбачає вирішення даного питання. Так як у дослідженні міграційних процесів ключовими термінами є міграція населення та трудова міграція, представимо визначення даних понять. Міграція населення – це переміщення людей у територіальному просторі з метою пошуку нового місця постійного або тимчасового (на тривалий термін – не менше року) проживання. Трудова міграція – це переміщення людей у територіальному просторі з метою пошуку місця роботи без наміру зміни місця проживання. В залежності від факту перетину міждержавних кордонів міграція може бути зовнішньою (міжнародною) або внутрішньою. У більш широкому розумінні міжнародну трудову міграцію можна також розглядати як форму міжнародних економічних відносин, яка полягає в перетіканні трудових ресурсів з одних країн в інші і відображає процес перерозподілу трудових ресурсів між ланками світового господарства. Отже, міграція населення характеризується також трудовим характером і є фактором формування пропозиції робочої сили на міжнародному, національному та регіональних ринках праці [66]. Міграція є міжтериторіальним процесом, за інших рівних умов інтенсивність міграційних потоків обернено пропорційна відстані між регіонами.

Поняття «етносоціальні зміни» дуже широке. Ми розглядаємо його з точки зору таких процесів, як формування соціального та етнонаціонального складу населення, тобто зміни в чисельності населення, за рахунок чого вони відбувалися – природний приріст, міграції, еміграції, також зміни в професійному та національному складі населення.

Маятникова міграція – це спосіб життя, елемент територіальної структури позаміської зони, флуктуація населення, адаптована форма стаціонарної міграції, взаємозалежне розселення. Уявлення про маятникову міграцію як про форму розселення трудящих щодо місць їх роботи відображає статичний підхід до проблеми. У відповідності до такого погляду просторовий континуум систем розселення розглядається як сукупність нерухомих точок або районів, що характеризуються певними властивостями (наприклад, районів формування потоків маятникових мігрантів і районів їх поглинання; точок їх відправлення і точок прибуття; місць проживання і місць прикладання праці). Просторові взаємодії між окремими елементами систем взаємопов'язаного розселення при статичному підході до уваги не беруться.

Динамічний підхід до проблеми визначення суті маятничкової міграції передбачає розгляд потоків мігрантів, що пронизують соціально-просторовий континуум систем взаємопов'язаного розселення. Власне маятничкова міграція – це сукупність спрямованих транзитних потоків енергії та інформації в межах цих систем, що забезпечують їх формування і розвиток в якості єдиних цілісних функціонально-просторових організмів. Тут у вигляді потоків виступають люди з їх цілеспрямованою поведінкою, швидкою адаптованістю до змін у середовищі.

Отже, наявна історіографічна спадщина, представницька джерельна база, залучення різнохарактерного інтердисциплінарного методологічного інструментарію, стали запорукою успішного розв'язання визначених нами завдань.

РОЗДІЛ 2

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ 1943–1991 рр.

2.1. Характеристика міграційних процесів в Україні повоєнної доби

При аналізі міграції населення її класифікують за низкою ознак. Залежно від характеру перетину кордонів вирізняють зовнішню і внутрішню міграцію населення. Зовнішня міграція—це міграція, при якій перетинаються державні кордони. До внутрішньої міграції відносяться переміщення у межах однієї країни між адміністративними або економічно-географічними районами, населеними пунктами тощо. Основними видами внутрішньої міграції є міграції із сільської місцевості у міста. За часовими ознаками міграцію поділяють на постійну (безповоротну) і тимчасову, маятникову. Безповоротна міграція пов'язана з остаточною зміною постійного місця проживання. Тимчасова міграція передбачає переселення на якийсь досить тривалий період, нерідко завчасно обумовлений. Прикладом такої міграції може бути переселення працівників із одних країн в інші, внутрішня міграція у малообжиті райони, наприклад, за контрактом на певний термін. Сезонна міграція включає щорічні переміщення людей у певні періоди, наприклад, влітку чи восени для збору врожаю. Маятникова міграція—це систематичні поїздки до місця роботи або навчання за межі населеного пункту. Важливе значення має класифікація міграцій за їх причинами. Серед основних причин міграції населення необхідно назвати економічні та соціальні, які часто складно відділити. Велику роль відіграють також політичні (втеча від релігійних чи політичних переслідувань), військові (евакуація, депортація) та інші причини. За формами реалізації міграції поділяють на суспільно-організовані, які здійснюються державними і громадськими органами, і неорганізовані, які проводяться силами і засобами самих мігрантів.

Радянський Союз проводив особливий депортаційний курс, що був важливим інструментом внутрішньої репресивної політики. Депортації при

цьому мислились як ефективна зброя соціальної інженерії, до того ж «гуманна», спрямована не на позбавлення життя, а «лише» свободи. Примусові міграції були і своєрідною формою обліку й примусу державою його не індивідуальних, а групових політичних противників. Депортації, як форма репресій, носили адміністративний характер і були направлені не на конкретну особу, не на окремого громадянина, а на цілу групу осіб, часто досить чисельну і таку, що відповідала заданим зверху критеріям. Рішення про депортації приймалися, як правило, керівниками партії та уряду, з ініціативи органів ОДПУ–НКВС–КДБ та низки інших відомств. Це ставило депортації поза компетенцією і правовим полем навіть радянського законодавства та різко відрізняло систему спецпоселень від системи виправно-трудова таборів і колоній, а також системи таборів для військовополонених та інтернованих.

Дослідник Покшишевський називає принаймні 110 депортаційних операцій, здійснених за цей час радянською владою. Серед них: тотальна депортація кримських татар та інших народів Криму (1944 р.); депортація учасників національно-визвольної боротьби в Україні (1945–1947 рр.); депортація «бандитів і бандпособників із куркулів» Ізмаїльської області (1948 р.) та ін. [63, 20].

Масштаби депортацій були вражаючими. У повоєнний період основний контингент депортованих із Західної України складали учасники національно-визвольної боротьби та прості селяни–«куркулі». Ліквідація власних господарств, колективізація зумовили депортацію селян у віддалені регіони СРСР–Сибір, Крайню Північ, Казахстан. Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., а друга–на кінець 1948 р., що було пов’язано з переходом до суцільної колективізації. Ще більшої масштабності набрала ця акція у 1949 р. у зв’язку з проведенням спеціальної операції з масової депортації «куркулів». 18 серпня 1950 р. Рада міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселити 1,2 тис. господарств Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР із

конфіскацією належного їм майна. Впродовж 1950–1952 рр. із західноукраїнських земель було виселено понад 91 тис. хутірських господарств, з яких 21,6 тис. відправлено у південні райони республіки, а частину депортовано до Сибіру [26].

Впродовж 1940-х рр. радянським урядом здійснювалися масові каральні акції проти радянських німців, кримських татар, поляків.

Всього по СРСР до 1953 рр. було депортовано майже 15 млн. осіб, із них 6 млн. припадало на внутрішні, а 9 млн. на зовнішні (міжнародні) депортації—за межі етнічної території. Насильницькі міграції призвели до доволі відчутного кількісного зменшення населення залишених територій, а інколи і до їх часткового обезлюднення. В окремих випадках це носило незворотній характер, оскільки тих, хто заселявся на звільнених землях, було, як правило, в середньому у 2,5 рази менше, ніж виселених.

У регіонах прибуття спецпоселенці незрідка складали досить значну частину населення. В окремих областях тієї ж Середньої Азії чи Казахстану німці, українці, кримські татари, а в окремих випадках і представники інших «покараних народів», займали за своєю чисельністю третє, а інколи й друге місце в регіональних етнічних структурах [1, 110].

Відбувалося інтенсивне етнічне перемішування прибулих спецпоселенців чи переселенців з корінним населенням, у тому числі і в результаті змішаних шлюбів. Примусові міграції для депортованих—це по суті життєва катастрофа, крах надій, туга і біль за рідними місцями. Однак тоталітарна держава на це не зважала. Люди були лише безправними виконавцями волі і рішень державних органів. Таким шляхом централізована тоталітарна система створювала унікальні можливості в мобілізації людських і матеріальних ресурсів, дозволяючи маніпулювати та перерозподіляти матеріальні і людські ресурси з республіки в республіку, з регіону в регіон, із галузі в галузь. Яким же був економічний і соціальний ефект усіх цих заходів щодо викорінення,

переміщення і облаштування на новому місці мільйонів сімей для держави? Яка була економічна ціна тих виробничих завдань, що були розв'язані з допомогою праці мільйонів примусово переселених і політично дискримінованих громадян? Адже дійсно руками ув'язнених і спецпоселенців побудовані Магнітка, Кузбас, Комсомольськ-на-Амурі, метро у Москві, тисячі кілометрів залізничних доріг, добуті мільйони кубометрів лісу, тонни золота. Однак історичний досвід незаперечно засвідчує перевагу праці вільної над підневільною. Фахівці довели, що якщо на праці депортованих і базувалася чиясь економічна вигода, то ніяк не держави, а самого НКВС, який уже в 1930-ті роки стрімко висунувся в число найкрупніших у країні суб'єктів господарювання.

Для держави ж у макроекономічному плані депортації були збитковими, оскільки вибивали з життя чи з трудового циклу мільйони облаштованих сімей, приводили до запустіння земель і поселень, до втрати трудових навичок і традицій, до спаду сільськогосподарського і промислового виробництва, а також до витрат на переїзд, облаштування на новому місці та ін. Втрати мільйонів громадян під час голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років і пов'язані з депортаціями інші порушення демографічного розвитку створили для держави серйозні додаткові труднощі у роки Другої світової війни. Просторовий обшир Радянського Союзу, на думку В. Бородінова, із свого боку тільки поглиблював усю цю нераціональність і посилював неефективність примусової праці депортованих людей [29, 16]. Депортаційна політика сталінського режиму вочевидь переслідувала не лише соціальні, економічні, а й військові та політичні цілі. Більшовицький режим, прагнучи реалізувати теоретичні напрацювання своїх ідеологів, а також утримати владу в своїх руках, проводив політику «злиття націй» і формування нової, «соціалістичної» нації. Етнічні депортації, насильницька міграція населення були невід'ємною складовою національної політики сталінського режиму. Її наслідком була зміна

етнічних характеристик як союзних республік, так і їх окремих регіонів. У повоєнні роки в Україну прибували працівники, робітники, спеціалісти, партійні функціонери з інших республік СРСР для допомоги у відбудові народного господарства і, зокрема, «радянзації» західних областей України. Вже до середини 1946 р. їх прибуло 86 тис. осіб. На початку 1950-х років майже всі керівні посади в партійних і радянських органах західних областей України були зайняті працівниками, відрядженими із східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу. Так, у 1953 р. з 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії лише 62 особи були з місцевого населення. Серед 599 працівників апарату обкомів партії з місцевих було 22 особи, серед 2776 працівників апарату міськкомів і райкомів партії лише 285 осіб представляли місцеве населення. У Львові з 1718 професорів та викладачів дванадцяти вищих навчальних закладів до числа місцевої інтелігенції належало всього 320 осіб. У складі керівників цих навчальних закладів не було жодного місцевого працівника. В числі 25 заступників директорів лише один, а серед 42 деканів вищих навчальних закладів лише два, були західними українцями [37, 15].

Зміни складу міського і сільського населення залежали від багатьох факторів, зокрема вони визначалися особливостями економічного розвитку регіону. Визначальними стали такі процеси: індустріалізація та величезне зростання промислових потужностей на території Південних регіонів України. Загалом, міська інфраструктура починає складатися в 1920–1930 рр. До цього багато міст регіону мало чим відрізнялися від великих сіл.

Вже з 1920- рр. післяреволюційний час облік національностей населення стає обов'язковим, але динаміка адміністративно-територіального устрою ускладнює проведення розрахунків у межах сучасної Запорізької області.

Особливості національного складу Запорізького, Бердянського і Мелітопольського округів та окружних центрів на початку 1920-х рр. наведено

в таблицях-додатках. Наприклад, статистичні матеріали, представлені у додатках А та Б відображають національний склад міського та сільського населення у Запоріжжі, Мелітополі та Бердянську, а також у сільській місцевості – Бердянському, Запорізькому та Мелітопольському округах. Останні свідчать про перевагу в сільській місцевості українців, а в окружних центрах росіян. Характерною особливістю національного складу населення окружних центрів є велика кількість євреїв [44, 56].

Враховуючи співвідношення етнічних груп на території області, можна зробити висновок про національність, яка переважає (за станом на 1 січня 1925 р.). Як бачимо зі змісту додатків В та Д, населені пункти, у яких переважало українське населення, складали більшість.

Про провідне значення українського етносу свідчить і вищезгаданий факт існування національних районів. У 1920 – 1930-ті рр. на території області виділялися райони, у яких переважало російське населення (Терпінівський), німецьке (Молочанський, Люксембургський, Хортицький), болгарське (Коларівський, Цареводарівський) і єврейське (Новозлатопільський). У всіх інших районах переважало українське населення.

Події Другої світової війни істотно активізували міграційні процеси. Їх умовно можна поділити на кілька категорій:

1. Переселення, ініційовані радянськими органами влади.
2. Депортації та репресивна міграція.
3. Трудова міграція та внутрішня (маятникова) міграція.
4. Реєміграція.

З 1941 р. відбуваються суттєві зміни національного складу населення Запорізької області. У східні райони СРСР були депортовані німці і меноніти. Для контролю за виконанням постанови до областей відселення були направлені уповноважені уряду УРСР та республіканського ЦК. Обкоми партії та облвиконкоми в свою чергу визначили райони, з яких мало відбуватись

переселення, і в кожен з них направили своїх представників для організації акції.

Отже, етносоціальні зміни міського і сільського населення залежали від багатьох факторів, зокрема вони визначалися особливостями економічного розвитку регіону. Визначальними стали такі процеси: індустріалізація та величезне зростання промислових потужностей на території Південних регіонів України.

2.2. Переселення, ініційовані державною владою

За підсумками Другої світової війни, міграційні процеси активізувалися у всіх країнах світу. Проте, тільки на теренах тоталітарного СРСР, вони мали жорстко контрольований з боку держави характер.

У питаннях переселенських заходів влада поділяла області України на 4 категорії: 1. Области, які необхідно доселити (Ізмаїльська, Одеська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська, Сталінська); 2. Области, з яких можна переселяти колгоспників (Вінницька, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Київська, Чернігівська, Сумська); 3. Західні області, з яких можна переселяти колгоспників і селян (всі західні області); 4. Західні області, з яких необхідно виселити куркулів до східних областей (Волинська, Чернівецька, Дрогобицька) [61, 20]. Отже, Запорізький край було віднесено до категорії, яку необхідно було дозаселити.

У 1948 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з УРСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антисупільний спосіб життя». Переважна кількість виселень була здійснена у 1948 р. – 10 835, у 1949 р. цей показник становив 1 030 і у 1950 р. – 126. Крім того, було винесено 19 495 попереджень про виселення [20, 121]. Зазначений сюжет хоч і не вписується в територіальні межі анонсованої проблеми, але логічний у контексті репресивних міграційних

заходів влади на селі, а також можна припустити, що певна кількість тих колгоспників, які не виробили мінімуму трудоднів могла бути виселена до південних регіонів України примусово, або ж зголоситись на пропозицію вербувальників, не чекаючи вироку загальних зборів колгоспу.

По Запорізькій області статистика виселень була показовою. У Ногайську (Приморськ) з двох колгоспів виселили 8 осіб, в колгоспі ім. 25-ти тисячників - 6 чоловік і в Інзівці з двох колгоспів – намітили 3 людини. По селу Комишуваха, в колгоспі ім.25-ти тисячників виселили 7-м осіб [13, 134]. Загалом, було «зібрано матеріал» (тобто компромат) на 110 осіб по області. Лише за один день – 3 квітня 1948 р. і лише тільки по Кам'янсько-Дніпровському району було виселено 8 колгоспниць [14, 135].

На листопад 1948 року із Запорізької області виселено 257 осіб, які не виробили мінімум трудоднів, Вже у менших масштабах виселення тривало до 1950 року. Існувала й форма «суворого попередження» тих, хто мало працював у колгоспі чи радгоспі. На листопад 1948 р. таких виявлено 1699 осіб. Всі вони дали письмові зобов'язання працювати так, як того вимагала держава [53, 74].

Повоєнне переселення до південних областей УРСР, зокрема до Запорізької області було зумовлено низкою чинників. Насамперед, серйозна демографічна криза в цій області, зумовлена міжвоєнними соціально-економічними процесами та війною, багатотисячні втрати населення від голоду 1946 р., неефективність державної політики в сільськогосподарській галузі. Крім цього було зірвано державну політику масового переселення у східні і південні області населення Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини. Станом на 1946 р. зі східних та південних областей УРСР, самовільно виїхали в західний регіон 30 894 сімей або 78% з усіх переселених у ці області.

4-та сесія Крайової Народної Ради Польщі (тимчасовий парламент), яка відбулася 9 вересня 1944 р., ратифікувала радянсько-польський територіальний договір від 27.07.1944 р. Цього ж дня було укладено Угоду між Урядом УРСР і

Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [59]. В результаті цього прадавні українські землі – Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя остаточно відійшли до складу Республіки Польщі за визначеною ще у 1920 р. англійським міністром закордонних справ Джорджем Керзоном лінією (Закерзоння). Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов підписав документ, який змінив долі сотні тисяч українців та поляків.

На підтвердження даної тези, ми наведемо уривок із інтерв'ю Онуфрійчука Миколи Антоновича, 1937 р.н., який, разом із батьками, потрапив під дану хвилю міграції [15]. Він – уродженець Холмщини, але у 1944 р. їх родину переселили до Запорізької області, до м. Великий Токмак. «Нас примусово виселили в 1944 – першій половині 1945 рр. Не вірте, коли кажуть, що люди виїхали добровільно... На наше село напала польська банда... багато людей було вбито. Забили мого дядька. Війна ще тривала, бо це 1944 р., але ми вже розуміли, що незабаром війна скінчиться... Поляки знищили кілька українських сіл. Людям шкода було покидати, бо у всіх були нові будинки, озимину посіяли... ніхто не думав виїхати. Німців вже погнали з Холмщини на захід. Але напали поляки на наше та на інші села. Повбивали багато, пограбували та дали зрозуміти, якщо ви не виїдете, то загините.

Виселення українців з Холмщини відбувалося у кілька етапів: у 1944 р., 1946 р., 1948 р. та в 1951 р. виселяли в радянський Союз.

В 1947 р. проводилася операція «Вісла» і тих українців, хто не переїхав, примусово виселяли вглиб Польщі.

І оскільки наша Верховна Рада досі не розглянула питання визначення статусу цих переселенців, цей процес представляють ніби добровільна евакуація. Але евакуація можлива в умовах війни. Проте війна закінчилася, а нас так і не повернули назад. Тобто це не добровільна евакуація, а депортація.

Коли Підгорний очолював комісію переселенську, приїжав туди на нараду в жовтні 1944 р. перший секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко. Виступаючи на нараді він говорив, що особливо бережно до переселення не треба ставитися, а треба питання поставити так: збирайтеся і виїжайте. Тобто ніяка це не добровільна була евакуація.

Нас було депортовано в 44–46 році понад 482 тис. Тут не враховано ті люди, як переселилися раніше на Волинь (тут була обстановка краща, бо була УПА, навіть червона партизанка...)

А з Польщі в 48 та в 51 році, коли радянський Союз уточнював кордони було ще виселено понад 42 тисне добровільно, з Надсяння, Лемківщини, Бойківщини. І їх компактно на Східну Україну виселяли. Бо нас розкидали по Україні по різних областях. Але переважно у південних та східних областях.

Нас вивезли в листопаді 1944 р. До речі, перший ешелон з Холмщини пішов 1 листопада 1944 року в Україну з села Стрільці, це українське село, яке було спалено поляками. Перший ешелон – 28 вагонів. В середині листопада на наше село, на тих, хто відмовлявся виїхати, напали польські банди, вбили дядька і ми вимушені були виїхати в останній декаді листопада. Вагони були товарні, такі «телятники» – ми їх так називали. Бо дехто віз худобу, корів, разом з худобою поселяли нас у ті вагони. Як правило, холод собачий був. Пам'ятаю, як ми мерзли. Перину у нас поляки перед тим забрали, коли напали на нас. Мама завжди мене закутувала, щоб не змерз. В дорозі на нас нападали, грабували. Це вже на території радянської України. Тоді був розвинутий бандитизм, тим більше знали, що їдуть переселенці. Був напад і на наш вагон, але ми відкупилися і доїхали нормально.

Потяг йшов не погано. Бо було таке, що місяцями під відкритим небом чекали на ешелони... Бо війна була не треба було взагалі затівати те виселення. Приблизно 1 грудня ми були в Токмаці. Ну, і там нас гарби [вози] були такі... привезли, щоб розвести нас по селах по кілька родин.

Мені тоді було 7 років.

Коли наша родина приїхала [до Токмака], батько влаштувався працювати ковалем, мама, разом з іншими жінками та підлітками ходила засипати окопи. У батька завжди було багато роботи, бо треба було техніку лагодити. Вони заробили 1200 трудоднів, на які в серпні їх видали: по 2 мішка пшениці з вістюками, миску винограду та 4 кавуни. Як на це прожити? Ані палива, нічого... Правда ще дали трохи сирої соломи...

Сусіди сміялися, мовляв ми думали, що ви поляки, а ви розмовляєте так, як і ми... Батьки відповідали: «Якби ми були поляки, то нас би поляки не виганяли, а через те, що ми не хотіли бути поляками і католиками, а залишалися православними українцями, через це нас вигнали».

Виселенням керував польський комітет національного визволення. Вони не питали у людей, чи бажають ті виїхати, чи ні. Люди просто тікали...» [15].

Компромісне рішення на користь сусідньої держави за український уряд і народ приймав Й. В. Сталін. Було прийнято рішення обміняти чотири етноісторичних райони Українина північну частину території Східної Пруссії з містом-портом Кенігсберг. М. Хрущов висловив пропозицію щодо приєднання до України. З подібним проханням виступили й представники громадськості цих районів. Проте їх прохання та пропозиції не було взято до уваги.Зсамого початку планувалося розселяти українців з Польщі переважно в південних областях України, зокрема в Запорізькій області.У минулому на її території існували німецькі колонії у великій кількості. «Вона повинна була прийняти 11367 сімей, що було майже на 2000 більше, ніж у шести західних областях разом взятих. На облік було взято 13678 вільних будинків, з них 1010 більш менш придатних для проживання, 12668 – потребували ремонту» [68, 23]. Так у 13 повітах Польщі станом на 1 листопада 1944 р. подали заяви про евакуацію 11594 господарства (сімей), чисельністю 45451 особа. На 1 грудня заяви подала вже 36171 сім'я (133587 осіб). Найбільша кількість запитів від переселенців

поступала на адресу Запорізької області. Для них Запоріжжя асоціювалося з козацькими вольностями. У Запорізьку область направлялося – 8023 сімей (для порівняння: Дніпропетровська – 5703, Херсонська – 5305, Одеська – 5235, Миколаївська – 2268, інші – 84, в західні області всього 3480) [4, 24]. Серед 17 областей України, у яких здійснювалося розселення українців, Запорізька область прийняла 19 жовтня 1944 р. перший відправлений з Польщі ешелон з переселенцями. «Станом на 4 січня 1944 р. із загальної кількості евакуйованих з території Польщі 324 157 осіб, 161 647 переселенців виїхало до південних та східних областей. З них у Запорізькій області було поселено 32 642 чол., Дніпропетровській 22 759 чол., Кіровоградській 10 233 чол., Миколаївській 14 984 чол., Одеській 26 257 чол., Херсонській 17 902 чол.» [68, 8]. Відомо, що 19 жовтня 1944 р. до Гуляйпільського району прибув перший ешелон з українськими родинами з Польщі. Пізніше, на початку листопада, в область прибулище 56 сімей. Було прийнято рішення розмістити їх в Куйбишевському районі. Протягом двох тижнів в область перевезли 452 господарства. Їх приймали такі райони області як Чернігівський, Ново-Хортицький, Ново-Миколаївський, Розовський, Ново-Керменський, Ново-Василівський, Червоноармійський, Якимівський, Мелітопольський та інші. Тобто переселенці були направлені майже у всі райони. Загальновідомо, що найбільша кількість з переселених на той час в Україну прибула на Запоріжжя. Статистичні відомості про розселення та господарський устрій населення, переселеного з Польщі, розміщені на Документальній виставці on-line (див. додаток Е). В інші області УРСР з 1 по 11 листопада переселилося 995 сімей, чисельністю 3605 осіб, з яких у Дніпропетровську область тільки 60 сімей, у Миколаївську – 68, у Херсонську – 55, Дрогобицьку – 10 і Тернопільську – 350» [20, 355]. Переселення здійснювалося в дуже складних умовах воєнного та зимового часу. Не вистачало транспорту. Вагони без опалення, розбиті, не пристосовані для перевезення людей подавалися під завантаження із запізненням. Люди були

вимучені. Вони чекали своєї черги тижнями. Багато з них хворіли, страждаючи від переохолодження, вибиваючись зі сну, зазнаючи психологічного потрясіння, наражаючись на збройні напади, і навіть помирали не витримуючи таких умов. А сім'ї завантажували у вагон разом з майном, кіньми, коровами, вівцями, птицею тощо. Частими були випадки, коли ешелони формувалися з вагонів, які направлялися до різних станцій призначення. А це значно ускладнювало прибуття переселенців на місця, породжуючи хаос. Так, наприклад, Мелітопольський район перший ешелон з переселенцями прийняв 16 листопада 1944 р. В ньому прибула 91 сім'я. Із них тільки чотири мали направлення у Запорізьку область, інші в Дніпропетровську, Одеську, Миколаївську, Херсонську. Список українських родин, евакуйованих з Володавського повіту Польщі до Запорізької області міститься в матеріалах документальної виставки on-line (див. додаток А). Місцеві органи влади ніхто не попередив про прибуття ешелону. А тому вони не були готові до прийому. Проте вони тепло привітали переселенців і зробили все, щоб вмовити сім'ї залишитися в області. І як результат – вмовили 71 сім'ю. Проте вагони було розвантажено тільки через три дні. Здавалося, що на цьому їхні страждання закінчаться. Та доля приготувала для них сюрпризи та справжні випробування. До місць поселення переселенців з вантажем відправили на підводах, що ледве рухалися по розмитій дощем дорозі. Здебільшого переселенці з Польщі були селянами. Тому вирішено було в Україні розселити їх відповідно до звичного заняття. 67 сімей із зазначеного ешелону, чисельністю 270 чоловік, поселили у колгоспах Запорізької області, а саме: імені Котовського – 27 сімей, Тельмана – 12, Ватутіна – 9, Матросова – 8, а також у колгоспах «Нове життя» – 10 та на Чехоградській станції-1. Ще 4 сім'ї, які раніше працювали на заводах і фабриках, відмовилися поселятися в колгоспах та влаштувалися на роботу у місті. Переселенці привезли з собою худобу: 38 коней, 56 корів, 1 теля, 6 свиней, 56 гусей та качок, 229 курей. Крім того, мали свій простий сільськогосподарський інвентар, підводи, соломорізки,

віялки, плуги, борони. В районі було лише 30 вільних будинків, в яких можна було проживати за умови заскління [20, 80]. Тому вирішили поселити всіх інших по будинках місцевих колгоспників у так званому «порядку ущільнення». Частина сімей відразу ж включилася в роботу. Деякі взяли кілька днів на облаштування. Малоштатний відділ переселення був не в змозі якісно провести організаційну роботу в короткі строки та зібрати точні відомості про кількість придатного для проживання житла. Суперечливі дані постійно уточнювалися. «Запорізька область однією з перших проінформувала Управління у справах евакуації і розселення РНК УРСР і сільгоспвідділ ЦК КП(б)У про те, що може прийняти 3805 сімей» [68, 5]. Їх заселяли в будинки без вікон, дверей та печей, без даху. Вони були майже непридатними для житла. Так як житла не вистачало, переселенців поселяли на квартири місцевих колгоспників на невизначений час. У 1945 р. у будинках колгоспників поселилися 3478 осіб, у будинках сільрад і колгоспів поселилися 2459 осіб, на приватних квартирах колгоспників – 979, у будинках колгоспників – 3478 [20, 80]. Умови проживання були жахливими. Люди вимушені були жити по дві сім'ї в невеликих кімнатах. Надзвичайна скупченість людей, викликала загальне роздратування, сварки, взаємні звинувачення, плач. Роздратовані та гнівні господарі образливо називали «поляками», виганяли з квартир, мотивуючи, що брали їх тимчасово, вимагали по 100-200 крб. оплати грошима чи продуктами. Деякі голови колгоспів показували негативні зразки поведінки, ображали переселенців у присутності колгоспників. Постійна залежність від господарів хати і двору надзвичайно пригнічувала переселених. В матеріалах документальної виставки on-line розміщено доповідну записку перевіряючого Строканя В. А. голові Мелітопольського райвиконкому про стан переселенців з Польщі по колгоспу «Перемога» Данилоіванівської сільради Мелітопольського району Запорізької області та евакуаційний лист Макара Івана Яковича (див. додаток Б, В). Отже, можемо підвести підсумок, що переселення, ініційовані

радянською владою носили депортаційний примусовий характер. Незважаючи на той факт, що у всіх агітаційних документах декларувалися добровільні принципи переселення, наявність жорстких державних директив щодо дозаселення Запорізької області, численні свідчення самих переселенців підтверджують тезу про примусовість та контрольованість з боку держави переселенського процесу.

2.3. Українське село і міграційні процеси в регіоні

На виконання директивних вимог – постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12.08.1949 р. «Про переселення колгоспників та одноосібних селян до колгоспів і радгоспів південних областей УРСР» ще у тому ж 1949 р. мало бути переселено 15 тис. чоловік [20, 110]. В області було спущено план-розрядку по кожному району про кількісний показник обов'язкового переселення. По областях він визначався: по Волинській області – 680 сімей, Ровенська – 2500, Станіславська – 1470, Тернопільська – 2390, Чернівецька область – 2600 осіб. Усього по західних областях 10920 сімей [17, 21].

Не чекаючи завершення польових робіт, у липні 1949 р. з Тернопільщини в Запорізьку та Дніпропетровську області було відправлено 1778 сімей, з Буковини і Ровенщини до Херсонської області – 662 сім'ї.

В областях виходу на 10.11.1949 р. було виявлено 2 074 родини, які потенційно могли бути переселені, з них 1 406 подали заяви, і лише 328 відправлені [21, 86].

За численними повідомленнями переселенські кампанії супроводжувались порушеннями та зловживаннями. Так, Миколаївська обласна комісія по переселенню фактично не працювала, оскільки її голова П.Бровенко і її члени були додатково задіяні в перевірках стану збирання врожаю в області. В телефонограмі до Києва було проінформовано, що в області діє 48 будівельних бригад, але при інспекції виявилось, що жодна з них не працює.

Дещо краща обстановка була в Запорізькій області. Там з 800 передбачених для переселенців будинків на 15.09.1949 р. було відремонтовано 462, з них 307 колгоспних та 155 держфонду, але з запланованих 660 новобудов у процесі будівництва перебували лише 44 [23].

Фактично процес переселення і механізми забезпечення мігрантів не були пов'язані між собою, і реалізовувались як окремі і часто неузгоджені заходи влади, що негативно позначалось на самих переселенцях. Місцеві органи влади не мали достатніх матеріальних ресурсів для виділення переселенським родинам, що також суттєво гальмувало і погіршувало як якісні, так і кількісні показники подібних кампаній. Так, Чернігівський облвиконком зміг забезпечити лише 170 сімей, які було відправлено до Херсонської та Запорізької областей. Через ті ж проблеми на 15.09.1949 р. з плану переселення до радгоспів Херсонської області 200 родин було відправлено лише 144, в складі яких перебувало 536 чоловік, з яких 278 працездатних [24, 18]. 12 серпня 1949 р. постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У № 2288 встановлювала план переселення до південних областей в 15 тис. родин. Деякі області при розрахунку планів переселення обирались як базові із визначенням доволі високих показників. Наприклад, з Чернігівської області у 1949 р. було відправлено понад 1000 сімей, а в 1950 р. – вже 4000 [25, 92]. На 1 січня 1950 р. план по Чернігівщині був виконаний на 109,4% по Сумській – 103,1%, хоча по Україні план не було виконано – 95,0% [26, 1]. На 1950 р. у середньому на район планувалось переселити 80 сімей колгоспників та одноосібників. Значна частина переселенців 1949 р. та 1950 р. мали потребу в хлібі, оскільки більшість колгоспів південних регіонів, куди переселялись родини колгоспників та одноосібників, не мали змоги надати переселенцям допомогу, бо внаслідок несприятливих кліматичних умов отримали низький врожай. Керівництво України (Д. Коротченко, Л. Мельников) звернулося з клопотанням до Сталіна поширити на всіх переселенців порядок видачі продовольчої позики

встановленої постановою Радою Міністрів СРСР № 5530 від 5 грудня 1949 р. для переселенців до Кримської області. Цей порядок передбачав видачу позики в 1,5 ц на голову родини та 0,5 цнт на кожного члена родини з погашенням протягом 2 років з дня видачі [27, 11]. Як і раніше гостро стояла проблема забезпечення переселенців житлом. Погано забезпечувались переселенці лісом в областях виходу. Наприклад, у другій половині 1949 р. із Сумської області було відправлено лише 23 будинки та 153 м³ лісоматеріалів. Лише на 81,2 % було виконано план використання вагонів для перевезення переселенців, в той час як замість 1 вагона на сім'ю переважно використовувалось 0,5 вагона. Серед недоліків комісії по перевірці переселенських акцій відзначали часті випадки відправки родин «одиначок», що мали лише по одному працездатному а також сімей, які не мали відношення до сільського господарства. Також зверталась увага на неправильність оформлення та видачу переселенських документів та одноразової матеріальної допомоги. З боку місцевих органів влади не було сприяння в своєчасному підвезенні переселенців та їхнього майна до залізничних станцій. В областях виходу у багатьох колгоспах не проводились розрахунки по трудоднях. Незадовільним було і господарське облаштування переселенців в областях вселення. З 14 106 сімей переселених у другій половині 1949 р. окремі будинки отримали лише 5 119, а 8 987 були підселені до місцевих колгоспників. Із затвердженого плану будівництва будинків для переселенців на 1949 р. в кількості 2 337 було побудовано лише 543 (23,2%), з плану ремонту 7 340 будинків відремонтовано 6 227 (84,8%), з плану відновлення 6 210 – 98 (1,6%) [28, 16]. З 85 тис. м³ лісу виділеного централізованим порядком було вибрано 50 тис. м³, з 40 тис. віконних рам – 8,4 тис., з 20 тис. дверних полотен – 4,8 тис., з 150 тон цвяхів – 94,8 тис. Відкриті кредити на 1949 р. в сумі 21,9 млрд. крб. були використані на 38,3%. Така ситуація, звичайно, не могла не позначитись на настроях переселенців, і викликала занепокоєння керівництва держави. «В результаті незадовільного господарського облаштування деякі

переселенці повернулися в місця виходу, а весною, якщо не буде вжито заходів, цей потік посилиться. Заготівельні організації незадовільно проводять видачу переселенцям сільськогосподарської продукції та тварин в обмін зданих у місцях виходу – вимагають з переселенців додаткової оплати за продукти, що видаються» [29, 16].

План переселення на наступний, 1950 р., регламентувався постановою Ради міністрів УРСР від 8.02.1950 р. «Про заходи по забезпеченню виконання в 1950 р. плану переселення колгоспників та одноосібників до колгоспів та радгоспів південних областей Української РСР». Згідно з ним плани для базової Сумської області було визначено у кількості 1 460 родин, для Чернігівської – 3 980. Крім того, окремий план для Сумської області передбачав переселити за межі України також значну кількість селян: до Криму 300, до Биробиджану 100, до Карело-Фінської АРСР 1 100 родин [30, 234].

Як свідчить лист секретаря Запорізького обкому Г.В. Єнютіна до ЦК КП(б)У проблеми переселенців і цього року залишились старі. «Із залізничної станції Корюківка, заготовлений та привезений на станцію ліс для завантаження не було повантажено через відсутність вагонів, внаслідок чого переселенці поїхали без лісу». З Чернігівської до Запорізької області на 530 родин було привезено лише 12 розбірних зрубів та 490 м³ лісу, що складало по 0,9 м³ на 1 господарство. Всього по Запорізькій області з 2 371 родини, що переселились по травень місяць (57% плану) окремі будинки отримали лише 394. Згідно з повідомленням до ЦК КП(б)У управління в справах евакуації загальноукраїнський план до закінчення 1950 р. було виконано на 47,8%. В окремих будинках було розміщено 6 956 сімей (20,6%), а 17 046 (79,4%) були на підселенні. Загалом в областях вселення на 1.01.1951 р. було побудовано 10 370 будинків, що становило 29,9% до плану, та відновлено 1 447 будинків – 5,6% від запланованого [31, 148]. Зважаючи на значне невиконання планів переселення, норми на 1951 р. були дещо зменшені, але і цього року він був

значно недовиконаний і становив 63,0% [32, 10]. Разом з переселенням набирали розмаху стихійні повернення селян до місць постійного проживання. Наприклад, станом на 15 серпня 1951 р. до Чернігівської області повернулося 403 родини. Всі пояснювали повернення господарським необлаштуванням в колгоспах та радгоспах областей розселення. Цьому підтвердження – лист до ЦК КП(б)У начальника Переселенського управління при Раді Міністрів, де зазначено, що було повністю зірвано план будівництва будинків для переселенців. В областях вселення було побудовано лише 29,4% будинків від запланованого [33, 221].

У відповідності з постановою РМ УРСР и ЦК КП(б)У від 26 січня 1953 р. всередині УРСР та за її межі повинно бути переселено 32 100 сімей, в тому числі в 1-му кварталі 8 355 сімей. (18 600 до південних області, в тому числі до Запорізької та 13 500 за межі республіки) [37, 105]. У ході робіт по переселенню план був зменшений і складав 27 250 – за межі республіки 12 350, та 14 900 до південних областей [38, 249].

Окреслені проблеми переселенців перманентно проявились і 1953 р. новозбудовані житла в регіонах розселення не відзначались пристойною якістю. Як свідчить доповідна завідуючого переселенським відділом Міністерства сільського господарства та заготівель України В. Чучукала від 15.05.1953 р. в Андріївському районі Запорізької області з плану 375 будинків було підготовлено лише 16, з яких 10 побудовано неякісно і в 2-х будинках вже обвалились стіни. Для забезпечення будівництва будинків переселенцям в районі місцеві будматеріали не заготовлені та будівельні бригади не укомплектовані достатньою кількістю робітників та транспортними засобами. У районі було 5 040 кубометрів лісоматеріалів, з яких колгоспами завезено для всіх видів будівництва тільки 2 391. У цьому районі з прибулих за всі роки вселення 1 056 родин станом на 1.04.1953 виїхало 380 або 36%. Залишилось 676 сімей, з них 279 не мали власних будинків, 444 не мали корів. «Колгоспи що

приймають переселенців не надають їм допомоги, не забезпечують паливом, брутально поводяться з переселенцями» [39, 163]. До колгоспу імені Хрущова Якимівського району Запорізької області за всі роки прибуло 178 сімей, з яких через погане ставлення виїхала 71 родина. Переселенка Титова, у 1952 р. у зв'язку з ненаданням їй будинку до осені проживала під скиртою соломи, а потім була переведена до приміщення колишньої конюшні, в результаті чого вона виїхала з колгоспу. У той же час голова колгоспу з колгоспних будматеріалів побудував собі новий будинок. У Миколаївській області мали місце факти неякісної кладки печей в підготовлених будинках для переселенців. Так, з перевірених 179 печей 53 виявились зруйнованими, оскільки вони були викладені з цегли-сирцю, 42 печі викладені біля зовнішніх стін, внаслідок чого вони погано обігрівали житлову площу будинків.

Фактично в південних областях приймати переселенців було нікуди. Темпи будівництва будинків не забезпечували не тільки тих, що повинні були переселитись за планом, але і тих сімей, які вже були переселені. Всього на 1 вересня не мали своїх будинків 11 798 родин, а за 8 місяців 1953 р. було підготовлено лише 12 323 будинки з плану 26 900. Крім того, станом на середину 1953 р. ще не були забезпечені присадибними ділянками 3 125 родин, з них 2 390 родин переселенці минулих років та 735–1953 р., заборгованість переселенцям по картоплі складала 1178, 6 тон, по худобі 1 349 голів. Загалом, регіони України, що були визначені як такі звідки можна переселяти колгоспників, переважно були такими де низька загальна мобільність сільських жителів [40, 143], тому свавільні переселенські акції найбільш негативно позначалися на забезпеченні робочою силою села і часто призводили до його цілковитого обезлюднення, оскільки практично була відсутня компенсація з інших регіонів. Крім того, від 1952 р. за даними демографічної статистики в Україні спостерігалось стійке зниження народжуваності, а з 1963 р. рівень народжуваності не забезпечував простого відтворення населення, а в сільській

місцевості цей фактор доповнювався зростанням питомої ваги осіб старше 60 років [41, 4]. Як бачимо, переселенські заходи держави важким тягарем лягали на плечі селян. Їх абсолютна невинуватість, а часто і недоцільність, зайвий раз показують характерну особливість тоталітарної держави, що проявлялася у прагненні розпоряджатись долею людини без огляду на її інтереси і бажання. Скалічені людські долі, мільйонні кошти витрачались не на покращення добробуту, а були викинуті в нікуди, на боротьбу з химерними ворогами. Подібні заходи держави приводили до негативних, а часто і непоправних економічних та соціальних наслідків, оскільки деформували етнічний та статеві-віковий склад населення, а також суттєво впливали на його демографічну поведінку.

2.4.Трудова та маятникова міграція в урбаністичних центрах

Друга світова війна започаткувала потужний міграційний рух. Він чітко контролювався державними органами. Передумовами міграційних потоків, виступали, насамперед, політичні ідеологеми, а на другому плані була вже економічна доцільність. Адже руйнування під час війни стратегічних об'єктів, насамперед – Дніпрогесу та металургійного комплексу, вимагала залучення потужного людського ресурсу для відбудови цих підприємств. Звичайно, що про механізацію або автоматизацію процесу відбудови ніхто не дбав. Принцип був один: залучення ручної праці. Відповідно, у Запорізький регіон розпочали масово переселяти мігрантів, яких активно залучали під час промислової відбудови. Протягом 1945 – 1950-х років стали до ладу й інші металургійні підприємства: електродний, абразивний, коксохімічний заводи. Восени 1948 року першу повоєнну плавку здійснив електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь», у 1949 році стали до ладу алюмінієвий та феросплавний заводи.

На всі ці роботи до Запоріжжя масово приїздили представники інших республік. Працювали десятки тисяч завербованих з інших областей та республік СРСР. Наприклад, один із учасників відбудови Дніпрогесу Андрій Євграфов у своїх мемуарах згадував, що з Уралу до Запоріжжя направили цілий ешелон комсомольців для роботи на відбудові Дніпрогесу [5, 3]. До відбудовчих робіт залучалися також військовополонені німці, румуни, італійці та японці. Підтвердження цієї тези ми отримали ще з декількох джерел. Так, Анатолій Свет, запорізький краєзнавець, у своїй автобіографічній роботі «Мы выросли на шестом...», описав відбудову шостого виселку (інша відома назва – «Соцмісто»). Описуючи відбудову житлового сектору, розташованому по проспекту Соборному, в районі концертного залу Глінка, він зазначав, що ці будинки були дуже якісно споруджені, оскільки на будівельних роботах використовували військовополонених німців [23, 16]. Мешкали вони на першому поверсі школи №50, про що свідчать документи ДАЗО.

Також у передмісті Запоріжжя ми знайшли цвинтар, де поховано військовополонених німців. Наразі цвинтар перебуває під опікою громадських організацій ФРН, які доглядають за могилами. Наразі ідентифіковано лише 12 небіжчиків. Всі вони мають німецькі прізвища та померли з 1944 р. до 1951 рр. Їх вік коливався від 18 років до 54. Припускаємо, що саме їх використовували на відбудовчих роботах. Всіх, хто вижив, депортували на Схід.

В 1950-му р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову про будівництво Каховської ГЕС, Південно-Українського та Кримського каналів. Зокрема, передбачалося, що Південно-Український канал пролягатиме від Запоріжжя до ріки Молочної [82, 11] вздовж смт Кушугум. Проте, вже наступного року – 1951 р. – місцева преса констатувала, що запоріжжани не поспішало брати участь у розбудові каналу. В цей час відбувалася галаслива агітаційна кампанія, спрямована на вербовку населення. Проте, як зазначалося у статті в газеті «Индустриальное Запорожье», «...організувати другий Дніпрогес не виходить»

[82, 11]. Місцеві засоби інформації майоріли огидними замовними статтями у формі листів від читачів. Наведемо цитату з такого листа, в авторстві Шури Маклушенко: «Я домогосподарка. Я ніколи не працювала. Чоловік гарно заробляв. Проте, що я зробила, щоб мною пишався син? Коли я дізналася про канал, порадила з чоловіком та пішла на будівництво простою робітницею. Звертаюсь до всіх домогосподарок Запоріжжя: чом би вам не зробити як я та не записатися на будівництво каналу? Якщо у вас є діти, то їх оточить піклуванням Батьківщина-Мати!»[82, 11].

Заступник голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць, виступаючи у лютому 1953 р. на республіканській нараді з питань виконання плану переселень, заявив: «У західних областях ми маємо надлишок робочої сили, а на півдні – недостачу. Ми там зараз будуємо канал, який буде зрошувати великі площі. Сьогодні в ЦК буде вирішуватися питання про будівництво Південно-Українського каналу. Ми успішно будуємо Каховську ГЕС, яку повинні запустити в експлуатацію в 1956 р. Є всі підстави для того, щоб ми її запустили достроково у 1955 р. Усе це свідчить про те, що ми вже в 1955 р. почнемо зрошувати великі площі землі, а ми вже з вами вступили в 1953 р. Нам за проектом необхідно як мінімум переселити в південні області в найближчі роки 130 тис. сімей, з розрахунку по двоє працездатних у кожній сім'ї, ось що значить будувати комунізм, ось що значить боротися за будівництво комунізму в нашій країні» [9, 207].

Такого роду агітки збіглися із галасливою кампанією з опанування Ціліни. Тут особливо активно у «добровільно-примусовому порядку» використовувалися ресурси колгоспників та молоді, насамперед – студентів. Так, в Запорізькому педагогічному інституті впродовж 1960-х років відбувалася активна агітаційна пропаганда, спрямована на залучення запорізьких студентів до робіт у Казахстані та Тюмені. Все це подавалося під ідеологічними штампами. Так, у 1967 р. студентські ватажки К. Ружин і І. Біленький створили

в ЗДПІ студентський загін, який виїжджав на цілину, у радгосп Енбекський Джангильдинського району Кустанайської області Казахської РСР (командир загону В. Плохий, комісар В. Ломейко) [42, 129]. У наступні роки студенти працювали в Запорізькій, Тюменській областях і в Казахстані. Бійці будівельного загону «Романтик-73» (командир А. Приходько, комісар В. Крутов) працювали в одному з радгоспів Казахстану. Нажаль, не маємо у своєму розпорядженні точних даних щодо кількості осіб, що залишилися на ціліні. В той час популярною стала практика переїзду до колгоспів та радгоспів Казахстану. Це ідейно «підігрівалося» й зусиллями радянського кінематографу, який пропагував «романтику» ціліни (згадаймо, наприклад, надзвичайно популярний в СРСР фільм «Іван Бровкін на ціліні»). Найдивніше, що студенти, з юнацьким максималізмом, вірили у необхідність такого роду робіт. Зокрема, один з учасників загону при тресті «Ямалгазбуд» Тюменської області, виходець із Запоріжжя, студент другого курсу історичного факультету В. Керничний писав у статті інститутської багатотиражки: «Перебираючи в пам'яті час перебування в загоні, я думаю, що ж керувало нами в ті дні? Чому ми працювали з такою енергією і з таким запалом? Відповідь я знаходжу лише в одному: усвідомлення того, що наша робота потрібна людям, що вона була частиною тієї роботи, яку виконував увесь трест» [42, 136].

Впродовж 1960-х років тривало нарощування промислових потужностей. У зв'язку з цим відбувається зростання міст південно-східної України, зокрема, і в Запорізькій області. Ці процеси відбувалися досить інтенсивними темпами й набувають форми «надіндустріалізації» (розбудова важкої промисловості, гірничорудної сфери, паливно-енергетичних комплексів тощо). Новітні технології розвиваються лише у сфері воєнно-промислового комплексу.

У зв'язку з цим в містах Запорізької області, починається відбудова старих та активне зростання нових промислових об'єктів, які в основному були направлені на розробку військово-промислового комплексу. Відкриваються

нові родовища заліза зароджується нова галузь промисловості – гірничорудна. У 1960-х рр. споруджуються свердловини й копальні, а на березі Каховського водосховища будується гірничорудний центр – селище Дніпрорудне.

Білозерське залізорудне родовище у Василівському районі, неподалік від м. Василівка, в селищі Степногірськ, закладають шахту з її видобутку [36, 265, 283, 309]. Таким чином, відбувається інтенсивна розбудова міст і селищ регіону. Однією з основних сфер, які розвивалися, залишається чорна і кольорова металургія – завод «Дніпроспецсталь», «Запоріжсталь», алюмінієвий й титано-магнієвий; машинобудування (на заводі «Комунар» в кінці 1950-х рр. розпочинається випуск мікролітражних легкових автомобілів «ЗА3965» – «Запорожець», нарощує потужності Мелітопольський моторний завод, де виготовлялися двигуни для машин); електротехнічна промисловість – заводи трансформаторний і високовольтної апаратури в Запоріжжі, «Азовкабель» в Бердянську; хімічна промисловість – лакофарбові заводи в Бердянську та Мелітополі.

У 1960 р. створений Всеукраїнський науково-дослідний і технологічний інститут трансформаторобудування, він мав займатися розробкою новітніх технологій в промисловому виробництві [31, 219–221]. Також в 1960–1980-х рр. продовжує збільшуватись кількість підприємств хімічної промисловості. Ще одним прикладом є подальше посилення енергетичної галузі в області. Разом з цим, у Василівському районі починається будівництво атомної електростанції, а поряд, в 1970 р. засновується нове місто – Енергодар.

Також, у цей час, активно розвивається галузь пов'язана із розробкою новітніх технологій і високотехнологічної продукції, яка сфера в основному була орієнтована на посилення воєнно-промислового комплексу. Поряд з цим, мала певний розвиток легка промисловість та сфера побутового обслуговування, яка становила 20 % від загального промислового виробництва. Усі ці процеси призводять до гіпертрофованого зростання міського

населення. З початком розбудови великих індустріальних підприємств, які мали низький рівень механізації, різко зростає потреба у робітниках, що призводить до значного збільшення кількості населення та до масштабних розбудов міст.

Характерною рисою переселень 1955–1967 рр стала система пільг. До цієї системи входили: одноразова грошова допомога сім'ї, безкоштовний переїзд і перевезення майна (до 2 т.) та худоби, що були в особистому користуванні родини, переселенці звільнялися від сплати сільськогосподарського податку протягом 5 років після переїзду. До пільг також належав державний кредит на зведення житла з надвірними приміщеннями. Постановою від 7 квітня 1959 р. «Про впорядкування пільг по переселенню» Рада Міністрів УРСР встановила розміри кредитів на будівництво для сімей переселенців до Кримської області (окрім сільрад Ялтинської міської ради) у розмірі 20000 крб. (30% кредиту сплачувала держава), у радгоспи й колгоспи Миколаївської і Херсонської областей – 17000 крб. (25% – за рахунок держбюджету), в інші області республіки – 10000 крб. без державних виплат. Переселенці сплачували державний кредит у продовж 10 років, починаючи з третього після вселення. Вони мали щомісячно виплачувати 18 крб. 95 коп. у покриття капітальної суми боргу і 2-3 крб. за користування кредитом Держбанку, разом 21-22 крб., або більше однієї третини місячного заробітку голови сім'ї. Впродовж 1955–1967 р. у південних областях республіки для переселенців було зведено більш ніж 100 тисяч будинків. Окремі населені пункти, по суті, були повністю переселенськими, у ряді колгоспних і радгоспних селищ переселенські будови становили 50 і більше відсотків усієї житлової забудови. У цей час переселення здійснювалися переважно з західної та центральної України. Головними донорами переміщених сімей стали Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області, які щорічно направляли до південних областей республіки від 500 до 800 родин. Переселені

цими областями сім'ї у 1961–1967 рр. становили майже 85% загальної кількості переселених сімей республіки.

Отже, після Другої світової війни, трудова міграція на теренах СРСР загалом, та УРСР і Запорізької області зокрема, мала виразний північно-східний вектор. Своєрідною формою трудової міграції можна вважати добровільно примусові направлення випускників навчальних закладів, зокрема Запорізького державного педагогічного інституту поза межі республіки. Особливість даного періоду полягала в тому, що всі міграційні процеси, все одно жорстко контролювалися державою.

Механізми державного регулювання міграційними процесами у 60-80-х роках, на відміну від перших післявоєнних десятиріч характеризуються більшою гуманністю, набувають іншого забарвлення. Проте слід зазначити, що ці зміни торкнулися лише чисельності населення, але аж ніяк не позначилися на подоланні строкатості. Як і раніше, щорічно завозилося 3-3,5 тис. постійних і 3-4 тис. сезонних робочих для сільської місцевості із західних областей – Тернопільської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Волинської. Залучали трудові ресурси й північних, центральних та східних областей – Чернігівської, Чернівецької, Житомирської, Полтавської, Вінницької, Київської, Черкаської, Хмельницької, Сумської. Дві третини від усіх прибуваючих були вихідцями Миколаївської чи Херсонської, Одеської, Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської та Донецької областей.

Формування трудового потенціалу є вирішальною передумовою соціально-економічної стабілізації країни, а його ефективне використання стає основою продуктивності національної економіки. В умовах інтеграції України у світовий економічний простір важливим завданням є визначення та дослідження внутрішніх та зовнішніх факторів, що впливають на формування трудового потенціалу регіону, країни. При цьому до факторів зовнішнього впливу належать: рівень соціально-економічного розвитку регіону, країни;

рівень демографічного розвитку регіону, країни; стан національного та регіонального ринку праці й умови формування ціни робочої сили; законодавча база, що регламентує соціально-трудові відносини; соціальне та підприємницьке інвестування. Величина трудового потенціалу країни, регіону більшою мірою залежить від демографічної ситуації (загальна чисельність населення, його структура, тривалість життя, рівень народжуваності та смертності). Демографічні фактори впливають в основному на кількісну складову трудового потенціалу. Однак, як зазначає ряд дослідників, їх вплив не зводиться до суто кількісних тенденцій, оскільки виявляється у формуванні демографічної якості населення через його генофонд, стан здоров'я, тривалість активного періоду.

Як показують розрахунки, серед різних форм міграційних переміщень головними є внутрішньообласні міграції. Вони відбуваються в основному у напрямку «село – місто», що нині здебільшого пов'язано з кращими можливостями працевлаштування, навчання, які людина може мати в місті, а також зі значними відмінностями в соціально-економічних умовах праці та побуту. Внесок внутрішньообласної форми міграцій у загальну міграцію населення за прибуттям населення/ становить 57,1 %, що значно перевищує аналогічні показники внеску міжрегіональних (37,8 %) та зовнішніх (5,1 %) міграцій [10, 126].

Коріння маятникової міграції слід шукати в історії розвитку суспільного виробництва. Розвиток промисловості в період первісного нагромадження капіталу в умовах гострої нестачі робочої сили в місті і аграрного перенаселення села призвело до значного зростання міст, в першу чергу великих промислових і торгових центрів.

Виникнення і розвиток маятникової міграції, обумовлений перш за все законами розвитку суспільного виробництва і відповідних виробничих відношенні. Таким чином, ми можемо говорити про парагенезис процесів

урбанізації і маятникової міграції.

Поняття «урбанізація», безумовно, ширше поняття «маятникова міграція», і остання є одним з механізмів урбанізації. Будучи комунікаційним процесом, маятникова міграція виконує функцію передачі загальнокультурної, професійної та соціальної інформації в сільську місцевість, сприяючи тим самим подальшому розширенню і поглибленню урбанізації. У свою чергу розвиток процесів урбанізації в сільській місцевості всіляко стимулює зростання і розширення маятникової міграції. І в цьому проявляються взаємозв'язок і взаємозумовленість урбанізації і маятникової міграції.

Досягнення більшої рівномірності рівня економічного розвитку всередині країни призведе до зростання маятникової міграції в тих районах, в яких нарощування народногосподарського потенціалу буде відбуватися найбільш активно.

Маятникові трудові переміщення сільського населення в міста складають основу сучасної маятникової міграції. Її розміри з кожним роком зростають: за період з 1965 по 1975 рр. загальне число маятникових мігрантів-сільських жителів збільшилася в СРСР на 2140,9 тис. осіб (або більш ніж в 1,5 рази) і становило на початок 1975 р. близько 5,5 млн. чоловік. В Українській РСР за 1960–1975 рр. сільське населення, постійно зайняте в різних галузях народного господарства міських поселень, збільшилася в 2,23 рази і становило в 1976 р. 1,5 млн. чоловік [47, 106].

Впродовж 1970-х рр. у розвитку стаціонарної міграції намітилася тенденція до зниження частки переміщень на далекі відстані і все більш поширювався тип локальної міграції на короткі відстані. Ця обставина свідчить про зростаючий вплив урбанізації на стаціонарну міграцію, функції якої за невеликий проміжок часу трансформувалися. Якщо порівняно недавно стаціонарна міграція являла собою канал перерозподілу населення між республіками та економічними районами, то з кожним роком «театр дій»

стаціонарної міграції зростає і її переважаючим типом стають переселення з сільської місцевості в міську. Так, наприклад, частка міжреспубліканського міграції п міській місцевості УРСР за 1905– 1974 рр. скоротилася в півтора рази і склала в 1974 р. всього 15,7% механічного приросту міського населення республіки.

Демографи, висловлюють припущення, що в добу брежнєвського застою у міграційних процесах на території УРСР переважали внутрішньо республіканські переміщення населення, спрямовані з сільської місцевості в міста (за 1968–1975 рр.).

В умовах маятникової міграції складний процес адаптації значно полегшений: маятниковий мігрант забезпечений житлом, збережені в значній мірі традиційні соціальні зв'язки, матеріальні статки підсилюються прибутками від особистого підсобного господарства.

Міста в процесі концентрації сільського населення виконують функції своєрідних ядер кристалізації нових соціально-просторових структур розселення. І чим більше місто і різноманітніше його господарська структура, тим більше його вплив на рівень концентрації сільського працездатного населення і ареал її поширення. Підвищений питома вага сільського працездатного населення, як правило, спостерігається у приміських зонах обласних центрів зі значним промисловим потенціалом (наприклад, Кременчука, Запоріжжя, Кривого Рогу).

Так, протягом короткого проміжку часу в Українській РСР сформувалася зона деконцентрації сільського населення, яка, охопивши понад 30 сільських адміністративних районів, простягається від Конотопа на північному сході республіки до Первомайська на півдні: тут питома вага сільського працездатного населення не перевищує 45,0% [48, 188].

Ця зона, роз'єднуючи приміські райони Сум і Харкова, Харкова і Полтави, Полтави та Кременчука, Кременчука і Черкас, Черкас і Кіровограда,

Кременчука і Дніпропетровська, Дніпропетровська та Запоріжжя, грає роль своєрідного «вододільного простору», в межах якого формуються і спрямовуються у різні боки потоки сільського населення.

Процеси концентрації і деконцентрації сільського населення, поряд зі збільшенням абсолютної чисельності сільських жителів в одних районах і її зменшенням в інших, призводять до скорочення генеративної діяльності сільського населення в районах його відтоку.

Найвищі середньорічні абсолютні прирости маятникових мігрантів з числа сільських жителів фіксуються на Західній Україні. А от Запоріжжя (як і південь України взагалі) відзначається мінімальними середньорічними показниками міграції.

Отже, за період з 1960 по 1975 рр. розміри маяткової міграції сільського населення в республіці збільшувалися щорічно в середньому в 1,052 рази, а середньорічний темп приросту дорівнював 5,2%. Однак, незважаючи на відмінності в темпах розвитку маяткової міграції сільського населення, у всіх без винятку областях республіки її рівень за даний період незмінно зростав, і це беззаперечно спростовує тезу про тимчасовий та швидкоплинний характер маяткової міграції.

Збільшилися не тільки абсолютна, але і відносна чисельність сільського населення, що постійно працює в міських поселеннях Української РСР. З 1974 року в розміщенні сільських жителів, які роблять маятникові трудові поїздки в міста, стався ряд змін, що відображають тенденцію процесу маяткової міграції до розширення і поглиблення. Виросли розміри приміських зон більшості обласних центрів республіки, збільшилася в їх межах інтенсивність маяткової міграції сільських жителів. Уздовж основних залізничних магістралей, що з'єднують ці центри між собою, виникли зони підвищеної маяткової рухливості сільського населення.

Зокрема, зросла інтенсивність маяткової міграції в приміських районах

Хмельницького, Тернополя, Івано-Франківська, Львова, Сімферополя, Запоріжжя, Донецька, Сум, Полтави, Чернівців, Конотопа та інших міст.

Отже, трудова міграція та її відгалуження так звана маятникова міграція також мали власну «запорізьку» специфіку. Одразу після війни, Запорізький регіон став осередком інтенсивної промислової відбудови. Сюди примусово та у «добровільно-примусовому» порядку направлялися представники різних національностей. Впродовж 1960–1970-х рр. Запорізька область перетворилася на провідний індустриальний центр, куди масово направлялися на роботу молоді та провідні спеціалісти. Маятникова міграція – явище абсолютно закономірне, коли мешканці передмістя працевлаштовані на підприємствах урбаністичних центрів. Враховуючи значну кількість промислових підприємств, істотно змінену інфраструктуру, маятникова міграція є логічним, закономірним та економічно обґрунтованим явищем, що забезпечує гармонійну взаємодію міста та села.

РОЗДІЛ 3

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ

3.1. Політика «злиття націй»

В епоху «застою» міграційні процеси в Українській РСР зазнають істотної метаморфози. Якщо в 1950-х та 1960-х роках міграція в країні виконувала функції перерозподілу населення поміж союзними республіками та економічними районами, то в 1970-х і, особливо, 1980-х роках «театр міграційних подій» вужчає, а її найбільш поширеним типом стають переселення селян в міста своєї ж області й в три рази рідше – з двох-трьох сусідніх областей. Основний контингент як приїжджих в міста України, так й мігрантів, що виїхали з них, – особи корінної національності.

Особливо активно зростає демографічний потенціал обласного центра м. Запоріжжя – на 1959 р. кількість жителів – 434638 тис. осіб [6, 18], а за даними перепису 1989 р. сягнула кількості – 891900 тис. осіб [20, 132], тобто збільшилося приблизно удвічі. Одночасно з такими динамічними процесами розвитку міст, можна спостерігати зовсім протилежну ситуацію в селах Запорізького регіону. Починаючи з 50-х рр. ХХ ст. в складі сільського населення області розпочинаються суттєві зміни, які характеризуються поступовим і стабільним зменшенням населення. Середній показник скорочення чисельності сільського населення в період 1979–1989 роки склав 213 тис. осіб [19, 13]. Одним із вирішальних факторів становища села в запорізькому регіоні, так само, як і в селах Півдня України в цілому в період 1959–1989 рр., була існуюча на той час поселенська структура. Показники поселенської структури запорізького регіону були значно нижчими ніж в інших регіонах України. Однією з провідних тенденцій в зазначені роки розвитку територіальної структури села було її чисельне скорочення. Проте ці процеси були значно меншими за своїми масштабами в порівнянні із північними і центральними

регіонами України, до прикладу – у центрі зникло приблизно кожне третє село (хутір), а на півдні 10–15 % поселень, невеликих за розміром. Для 1970–1980-х рр. була характерна політика укрупнення населених пунктів, шляхом приписки невеликих сіл до сусідніх більш значних, а також шляхом списання малих сіл [14, 101– 102]. Дані зміни, а також міграції у міста, низька народжуваність і висока смертність призвели до різкого скорочення чисельності сільського населення. Це призвело до того, що кількість сільського населення в період 1959–1989 рр. скоротилося на 129,2 тис. осіб.

Ситуація в містах та селах Запорізької області у формуванні національного складу населення у повоєнні роки суттєво не змінилася, порівняно із довоєнними часами. Відповідно до перепису населення 1989 р. на цій території мешкали представники понад 90 національностей. Найбільшими національними групами в запорізькому регіоні були українці, росіяни, болгары, білоруси, євреї.

Кінець 1950-х – початок 1960-х рр. був періодом важливих змін для різних етносів. За цей час їх обминали жорсткі катаклізми, характерні для Запорізької області попередніх років (Друга світова війна, евакуація, депортації населення, масові оргнабори та переселення тощо). Проте, процес територіального перерозподілу різних етнічних груп тривав. Основні зміни відбуваються у співвідношенні кількості населення села й міста, визначальним моментом яких, було у цих прискорення урбанізації, відсутність контролю за нею з боку держави, що призводить до збільшення, у кількісному показнику, населення міст українського етносу.

У досліджуваний період також відбуваються зміни і у перебігу урбанізації. У 1950-ті рр., цей процес обумовлений певною демократизацією суспільного життя, дозволом селянам виїжджати у міста, посилилась міграційна активність жителів сіл, переважно українців та представників інших національних груп. Саме це джерело поповнення міських жителів упродовж

досліджуваного періоду на півдні України було основним, наприклад: в 1959 р. від загальної кількості українського етносу в регіоні – 68,4 %, кількість українців в містах була – 51,2 % [6, с.180], тоді як у 1989 р. від 63,1 % всієї маси українського населення, в містах мешкало 72 % українського населення [20, 127]. Це вплинуло на структуру, рівень освіти, професійний потенціал міського населення. Так, на 1979 р. українці мали переважну більшість в усіх міських адміністративних центрах, за винятком міста Бердянська та Мелітополя. Найбільша частка українців була зосереджена в таких містах та районних центрах, як: Запоріжжя, Токмак, Молочанськ, Енергодар. У 1989 р. відбуваються деякі зміни, наприклад: в м. Енергодар українське населення починає поступатися за кількістю російському [20, 132–133]. Проте поряд з цим відбувалося й старіння українського населення на селі. Вже на 1959 р., в сільській місцевості спостерігаються тенденції зменшення корінного населення – українців [2, 53]. Таке зменшення українців спостерігається і в наступні роки, наприклад, якщо кількість українців на селі від загального числа 68,4 %, в 1959 р. була – приблизно 49 % [3, 186], то в 1989 р. – від загальної маси всього українського населення 63,1 %, кількість українців, яка припадала на сільську місцевість була приблизно 34 % [17]. Зменшення сільського українства випереджало загальні темпи депопуляції. Якщо в 1959 р. кількість українського етносу на селі від загальної кількості сягало 48,7 % [6, 186], то в 1989 р. – 27,9 % [19, 128], тобто за цей період зменшилося приблизно удвічі (таблиця 3). Попри таке збільшення українського міського населення вихідцями із села, це в жодному разі не означало, що в міста «приходила» сільська ментальність, основною рисою якої є мова. Вона швидко поглиналися великим масивом домінуючого російського менталітету великих міст півдня України, проте структура малих міст була більш близька до сільської.

Другою за чисельністю національністю в запорізькому регіоні є росіяни. Це пов'язано з тим, що південний регіон України, і Запорізька область зокрема,

була традиційним місцем міграції та проживання російського населення [2, 53]. Особливо швидко збільшувалася кількість росіян на цих територіях в період 20–30-х рр. ХХ ст., коли відбувалося господарське освоєння територій і активної міграції сюди цієї етнічної групи [1, 148]. Ще однією хвилею переселення росіян були роки відбудови після Другої світової війни, коли у цей регіон їхали масово кваліфіковані робітники на відбудову промислового потенціалу та спорудження нових хімічних, енергетичних підприємств та об'єктів кольорової металургії [10, с.57], а також в 1960–1970-ті – роки «надіндустріалізації» запорізького регіону. На час перепису населення 1959 р. кількість росіян в Запорізькій області становила – 26,6 % від всього населення області, з них мешкало у містах регіону 70,2, % [6, 180], а вже у 1979 р. кількість російського населення становила – 31,1 %, з них, відповідно, міське становило, приблизно 19 % [19, 126]. За цими даними можемо спостерігати тенденцію до зменшення російської етнічної групи, що було спричинене міграцією до міст українського населення. Проте все ж таки росіяни на 1989 р. утворюють незначну більшість національного складу міста Мелітополя – 47,2 % (українці – 46, %) і переважну більшість міста Енергодар – 50,3 % (українці – 46,0 %) [19, 132–133]. В усіх інших адміністративно-територіальних одиницях росіяни посідають друге місце за чисельністю [5, 149]. Наступна національність, яка кількісно поступається українцям і росіянам – болгари. Активне освоєння болгарами Запорізької області припадає на 1861–1863 рр. [11, 5]. Основне заняття болгарського населення сільське господарство, частка болгарського міського населення була досить низькою [6, 44–46]. За переписом 1959 р. болгар в містах було 1,3 % [6, 180], основна ж їх частина зосереджена у сільській місцевості – 4 % [6, 186]. У 1970–1980-х рр. кількість останніх в містах залишалась відносно стабільною, у 1979 р. – 15260 тис, 1989 – 16586 тис. осіб [19, 128]. Надалі ситуація в населенні болгарами міст мало змінювалася. Впродовж цього періоду болгари залишались одним з найменш урбанізованих етносів. Проте у 1970–1980-х рр. відбувається

поступова урбанізація болгарського населення. Так, в містах запорізького регіону на 1989 р. мешкало 47,9 %, від загальної кількості болгар в області. Для порівняння на перепис населення 1979 р. в містах оселилося – 41,1 % болгар. Основними районами розселення болгар у Запорізькій області є Бердянський, Приазовський, Приморський, Якимівський [2, 132–133]. У 2001 р. болгарське населення переважає в Приморському та Приазовському районах і займає тут друге місце за кількістю серед інших етносів [2, 54]. Білоруси відносились до числа етносів, які традиційно представлені, як в Запорізькій області, так і в Україні в цілому. В Запорізькій області, зокрема, перші поселення білорусів були засновані ще у XVIII ст. Кількість білорусів, постійно зростала і в 1959 р. їх нараховувалось 350 тис. [6, 173], тоді як в 1979 р. – 406098 тис, а в 1989 р. – 440045 тис. осіб. За кількістю представників білоруси були четвертим етносом, який представлений в Україні [21, 74]. Проте через значну віддаленість з кордонами Білорусі, цей етнос представлений в запорізькому регіоні в незначній кількості і посідає лише четверту – п'яту позицію, поступаючись болгарському та єврейському етносу. Відповідно у містах області на 1989 р. проживало – 14391 тис. представників білоруської національності [21, с. 74]. Для білоруського населення характерний досить високий рівень урбанізованості – в 1979 р. 76,8 % їх мешкало в містах, а в 1989 р. цей показник зріс до 78,3 % [19, с.127]. Кількість білоруського населення в сільській місцевості регіону також постійно зростає – в 1959 р. – 3061 осіб [6, 186], 1979 р. – 16384 тис., а в 1989 р. – 18359 тис. білорусів [20, 128]. Щодо статевовікової структури білоруського етносу, то вона досить стабільна. Ще один етнос представлений на території запорізького регіону, кількісно-віковий склад якого значно варіювався і зменшувався починаючи з 1959 р. були євреї. Всього на 1959 р. на території області проживало 20811 тис. євреїв, з них в містах – 20113 тис. – приблизно 97 % [6, с.174], в сільській місцевості відповідно – 698 осіб [6, 86]. Ці дані свідчать про дуже високий рівень урбанізованості цієї етнічної групи. Проте в наступні

роки ця національна меншина увійшла до числа тих, чия чисельність скорочується дуже швидкими темпами, показники якої були найвищими серед інших національностей. За період 1959–1989 рр. їх кількість на території регіону скоротилась з 20811 тис. до 14361 тис., зокрема в містах – з 20113 тис. в 1959 р. до 14171 в 1989 р., а в селах з 698 осіб [6, 86] в 1959 р., до – 190, в 1989 р. тобто зменшилося в приблизно вчетверо [20, 128]. На різке зменшення єврейського населення плинула їх міграція за кордон – до Ізраїлю, США, країн Західної Європи, яка з кожним роком ставала все масовішою. Цьому посприяла політика перебудови у 1980-х рр., пов'язана з лібералізацією суспільних відносин. Основною масою євреїв-мігрантів були особи працездатного віку чи учасники Другої світової війни, яким в Ізраїлі обіцяли значне матеріальне забезпечення [13, 230]. Це призвело до старіння населення, яке залишалося на території України і зокрема, в Запорізькій області. Також, слід зазначити, що за період 1979–1989 рр. майже всі інші етнічні групи, крім названих, загалом в області, збільшили свою чисельність: кримські татари – у 66,3 рази, азербайджанці – у 2,1, марійці – у 1,8, вірмени, молдавани і узбеки – у 1,5 рази [8, 29]. За статистичними даними управління статистики в Запорізькій області зафіксовано, що найбільшою за чисельністю національністю в містах запорізького регіону залишаються українці – 999327 осіб. Друге місце за чисельністю в містах посідають росіяни. Їх кількість порівняно з 1989 р. зменшилася приблизно на 8% і на час перепису становила 395497 осіб. Далі йдуть білоруси, болгары, євреї, вірмени, татари та інші. У порівнянні з даними переписів населення 1979–1989 рр. стабільне зростання відбувається серед таких національностей, як: українці, вірмени, азербайджанці, кримські татари, грузини та інші [8, 29]. Кількість єврейського населення, в порівнянні з попереднім переписом, продовжує зменшуватись і вже тепер, поступається за кількістю, або має однакові показники із вірменами та кримськими татарами. На селі можна спостерігати схожі тенденції в етнонаціональному складі, які були і

в попередніх періодах. Кількісно продовжують переважати представники українського етносу, хоча, все глибшими тут відбуваються процеси старіння і депопуляції, проте в порівнянні з переписами 1979 р. і 1989 р. – можна спостерігати стабільне зростання цієї етнічної групи. Росіяни, як і раніше займають другу позицію. Продовжується зростання кількості таких етносів, як – азербайджанці, кримські татари, вірмени, грузини та інше [19, 11].

Міжетнічні інтеграційні процеси обумовили досить складну ситуацію в регіоні. Тут яскраво проявляється процес русифікації населення, у тому числі і українців [2, 54]. Таким чином, етносоціальні процеси в 1960–1980-ті рр. в Запорізькій області були визначені в основному процесами «надіндустріалізації», якою були зумовлені економічні проблеми, адміністративно-територіальні зміни, а також політика партії, державне управління та ідеологічний вплив. Як наслідок, визначальним чинником в етносоціальних процесах відіграв процес урбанізації, який постійно мав тенденцію до зростання. Великі промислові об'єкти потребували велику частку зайнятості населення, ці маси робітників ставали першочерговою, за значимістю, ланкою формування менталітету та соціальної поведінки в регіоні. Незважаючи на те, що основним джерелом їх поповнення були вихідці із села за етнічною приналежністю – українці, що піддалися зросійщенню. Із розпадом СРСР, Запорізьку область, як і всю Україну спіткала економічна криза, що поглибила складні процеси в етносоціальній сфері, які були їй притаманні в попередній період. Розвиток міст і сіл Запорізької області в період 1991–2001 рр. відзначається високим рівнем міграційних та еміграційних процесів, вищим рівнем матеріального забезпечення в містах, що сприяє збільшенню етнонаціональних показників порівняно із селом, де відбуваються процеси депопуляції та старіння населення, а також вимивання традиційних етнічних груп внаслідок міграцій. Отже, загалом розвиток запорізького регіону в кінці 50-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у сфері етносоціальних відносин відбувався

в загальнодержавному контексті, зумовлювався процесами індустріалізації та «надіндустріалізації», коли після Другої світової війни в СРСР, а зокрема і в УРСР, розпочинається активна відбудова промислових потужностей і посилюється промисловий розвиток і розбудова міст південно-східних регіонів. У цей же час решта світу обирає інший вектор розвитку і вступає в постіндустріальну інформаційну епоху, що автоматично робить СРСР відсталим серед промислово розвинених країн. Цей напрям і визначив усі процеси та подальший розвиток усіх радянських республік, а відтак і УРСР, до складу якої й входила Запорізька область. Отже, до визначених дослідниками факторів, які впливали на демографічні процеси в державі в 1940-ві роки [15, 27], обов'язково слід додати фактор національної політики радянської держави, що також досить суттєво визначав склад народонаселення конкретного регіону. Цей висновок якраз яскраво ілюструє ситуація з кримськими татарами.

Отже, у післявоєнні роки суттєвих змін у національному складі населення Запорізької області не відбувалося. Відповідно до перепису населення 1989 р. на території області проживали представники більше 90 національностей.

Найбільше в області українців, чисельність яких у 1989 р. становила 1308038 осіб або 63,1% всього населення. За останні десятиріччя при абсолютному збільшенні чисельності українців відмічається стійка тенденція щодо зниження їх частки в населенні області.

Українці мають переважну більшість в усіх адміністративних одиницях, за виключенням м. Мелітополя та м. Енергодара. Найбільша частка українців, вище 85% від усього населення, зосереджена в районах: Гуляйпільському, Пологівському, Новомиколаївському, Чернігівському та Оріхівському, що визначається особливостями історії їх заселення і господарського розвитку.

Другою за чисельністю національністю є росіяни. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. в області проживало 664085 росіян (32 % населення області). На відміну від українців за останнє десятиріччя росіяни збільшили

свою частку в населенні області. Росіяни складають незначну більшість національного складу міста Мелітополя і переважну більшість Енергодара, а в Приморському районі поступилися в 1989 р. за чисельністю українцям і болгарам. В усіх інших адміністративно-територіальних одиницях росіяни посідають друге місце за чисельністю [25, 16].

Третє місце, значно поступившись українцям і росіянам за чисельністю, займають болгары - 34633 особи (1,7% населення області). Основними районами розселення болгар у Запорізькій області є південні райони: Бердянський, Приазовський, Приморський, Якимівський [25, 19].

За час після перепису 1970 року відбулося як зменшення абсолютної чисельності болгар, так і їх частки в загальній чисельності населення.

Наступною за чисельністю національністю є білоруси – 18359 осіб (0,9%), найбільша кількість яких серед жителів міст Молочанська і Енергодара, а також районів: Михайлівського, Запорізького, Токмацького. За останній час чисельність білорусів збільшилася. У зв'язку з виїздом євреїв за кордон, п'ятої за чисельністю національності, їх кількість зменшилась з 20242 ос. (1,1 %) У 1970 р. до 14361 ос. (0,7 %) у 1979 р. Майже 99 % євреїв мешкають у містах [20, 270].

За час міжпереписного періоду (1979–1989) майже всі інші, крім вищеназваних, етнічні групи збільшили свою чисельність: кримські татари - у 66,3 рази, азербайджанці – у 1,8, удмурти - у 1,6, вірмени, молдавани і узбеки у 1,5 рази [21, 110].

Сучасні дослідники вважають, що в основі вагомих суспільно-соціальних змін лежать декілька взаємопов'язаних процесів: міграція, урбанізація, індустріалізація та культурний розвиток [7, 27]. Нівелювання національних особливостей регіонів СРСР, які вирізнялися самобутньою культурою, мовою, звичаями, тощо було проголошено стратегічним курсом соціальної чи як вона називалася у ХХ ст. – національної політики.

В епіцентрі цих процесів опинився український народ, Україна та особливо її південна частина. За підрахунками Є.А. Янковської лише за 1959-1965 рр. межі України покинули 2,5 млн. чол., в тому числі 0,5 млн. – в плановому порядку оргнабору (організоване переселення і призначення випускників навчальних закладів).

У той же час імміграція на Україну в ці роки з інших республік перевищувала еміграцію з республіки на 20%, (тобто за 7 років на Україну переселилось близько 3 млн. чоловік).

За Є.А. Янковською баланс змін для України такий: природній приріст – 3,5 млн., еміграція – 2,5 млн., імміграція – 3 млн. [13,49-54]. Дані свідчать про аномальні міграційні процеси на Україні, про масштабну її русифікацію. Річ у тім, що абсолютну більшість переселенців (75%) склали росіяни і цим пояснюється яким чином серед населення УРСР число росіян за 1959-1963 рр. зросло на 1,5 млн. осіб [14, 142-147]. Далі процес збільшення російського населення продовжувався, щоправда вже з меншими обертами [7, 28]. Руйнація традиційної поселенської структури, численні соціально-адміністративні реорганізації, що відбувалися у 60-70-х рр. ХХ ст., також мали на меті остаточне руйнування тих традиційно-історичних коренів, яким пощастило зберігтися до цього часу. Наслідком змін у соціальній сфері стало посилення російського елементу в областях.

Підсумки русифікаційних процесів в області за роки комуністичного правління підвів Всесоюзний перепис населення 1989 р. Його результати по Запорізькій області подано у порівнянні з відповідними даними за 1959 рік Таблиця 7 [2; 3, 126] (Див. Додаток О).

Переписи зафіксували швидке скорочення питомої ваги українців у складі населення регіону і відповідне зростання відсотку росіян. Якщо 1959 р. українці становили 68,3%, а росіяни – 25,9% населення області, то 1989 р., відповідно, 63,1% і 32,0%. Частково це збільшення було викликано міграцією росіян в

область і трохи більшою народжуваністю в російських сім'ях. Але більшою мірою це був результат відмови від власної національності – частина українців під час переписів називали себе росіянами. У результаті кількість жителів області, які ідентифікували себе як росіяни, за 30 років зросла з 379,1 тис. до 664,1 тис. чол., тобто, майже на 75%. Спостерігалось також зростання чисельності і частки у складі населення області білорусів. Чисельність болгар і євреїв, навпаки, зменшувалася. Перепис населення зафіксував ще одну тривожну тенденцію: стрімке зростання у регіоні чисельності і питомої ваги у складі населення тих українців (і представників деяких інших національностей), що стали вважати рідною мовою російську. Цю тенденцію ілюструє таблиця 2 [3, 140].

Таким чином, у січні 1989 р. українську мову своєю рідною вже не вважали 23% українців області. Як на рідну, вони вказали на російську мову. Упродовж 1979–1989 років кількість і частка таких серед українців збільшилася. Серед інших національностей області, дані про яких наведено у таблиці 2, російська мова (як рідна) взагалі домінувала. Що ж стосується росіян, які потрапляли в регіоні в україномовне середовище, то у 1989 р. лише 1,7% їх загальної кількості вважали своєю рідною мовою українську. Динаміка цих процесів у різних районах області істотно відрізнялася. Матеріали, наведені в таблиці 3, свідчать, що тон русифікаторським процесам у середовищі українців задавали великі міста області – Мелітополь, Бердянськ, Енергодар і обласний центр. У м. Запоріжжі українці становили 61,3%, а російську мову рідною назвали 31,8% з них [3, 146]. У цих чотирьох містах проживала переважна більшість населення області – 60%. На прикладі сільських районів області звертає на себе увагу така залежність: чим більше на їх території проживало українців і менше росіян (та представників інших національностей), тим менше тут було українців, які вважали своєю рідною мовою російську. Найбільш русифікованими на рубежі 80–90-х років ХХ ст. виявилися південні райони

області – Приморський, Якимівський, Приазовський, Кам'янсько-Дніпровський і Мелітопольський. У цих сільських районах, де відсоток росіян, болгар та інших національних меншин наближався до 50, близько 25% всіх українців назвали російську мову рідною. Дані таблиць 2 і 3 яскраво вказують на головний вектор, у якому йшла взаємодія культур і мов в області – тотальна русифікація. Багатьом, хто ознайомився з результатами переписів 1979 і 1989 років, здавалося, що цей процес набув незворотного характеру. Деякі автори вважають, що дані про українців, які вважали своєю рідною мовою російську, дуже занижені: у дійсності російськомовних українців (так званих «русофонів») у регіоні було значно більше. До того ж, навіть україномовні українці, добре знаючи російську мову і перебуваючи у російськомовному середовищі – у студентських аудиторіях, школах, на роботі, у транспорті, в магазинах тощо, змушені були спілкуватися, як правило, російською мовою. У результаті, українську мову в Запоріжжі, констатував у грудні 1988 р. на Запорізькій міській партконференції декан філологічного факультету університету проф. В. Чабаненко, «можна було почути лише вдома на кухні, у місцевому відділенні Спілки письменників України і на філологічному факультеті університету» [42, 164].

Коли б Україна залишилася у складі СРСР, українці Запорізької області через 10-20 років могли перетворитися на національну меншину. Після проголошення незалежності в області склалася суперечлива соціально-політична ситуація. Ліві і проросійські сили, які домінують в політичному спектрі, гальмують дерусифікацію краю. Однак, незважаючи на всі їх зусилля, роки незалежності були відзначені розширенням можливостей для задоволення мовних запитів українців і представників національних меншин.

Десятиліття спільного проживання сприяли формуванню в жителів регіону територіального патріотизму – певного емоційного ставлення до землі, де проживають вони та їх діти, де, можливо, жили батьки і діди. Об'єднавчим

фактором служать загальнодемократичні цінності, громадянське суспільство, яке в Україні перебуває в стадії становлення. Дуже важливо також, що всіх їх об'єднує загальнонаціональна економіка – адже господарство запорізького регіону є невід'ємною частиною загальноукраїнського народногосподарського комплексу. Інтереси бізнесу Південно-Східного регіону поширюються на інші області України, в той же час на Півдні і Сході України успішно діє бізнес з Києва, Харкова, Правобережжя і навіть Західної України. Той факт, що частина великих промислових підприємств регіону (головним чином тих, що колись входили до загальносоюзного військово-промислового комплексу) глибоко зв'язана з промисловістю Росії, вже не притягує весь регіон до північної сусідки так сильно, як це було в радянських умовах. Для переважної більшості мешканців регіону кордон між Україною і Росією є реальністю, яка відділяє дві держави і дві нації, два мовно-культурних середовища. Звичайно, усвідомлення цієї нової реальності різними етнічними, соціальними, професійними чи віковими групами регіону відбувається з різною інтенсивністю. Але те, що перші кроки до усвідомлення себе українцями особами російського, болгарського, єврейського, білоруського чи якогось іншого походження вже зроблено, і що в цей процес інтенсивно втягується молоде покоління – не викликає сумніву. Взаємне зближення на ґрунті єдиного громадянства, територіального патріотизму є підставою для формування політичної нації. Це синтез різних етнічних груп, а не нове поглинання. Конгломерат жителів регіону, який ніколи не мав єдиної ідентичності і відносив себе, частково, до українців, частково, до росіян чи представників інших національних меншин, чи вважав себе просто «радянськими людьми», все більше усвідомлює себе представниками єдиної загальноукраїнської політичної (а не етнічної) спільноти. Росіянин, болгарин, єврей, татарин не втрачає своєї етнічної ідентичності, але одночасно стає політичним українцем. Знання мови і звичаїв титульної більшості лише збагачує його і виховує почуття взаємної

толерантності, яке є однією з вкрай необхідних якостей для нормального функціонування суспільства в глобалізованому світі. Цього поступального руху не можна зупинити ніякими політичними спекуляціями та антиукраїнськими акціями.

3.2.Еміграція поза межі СРСР

Політична еміграція – явище, про яке в СРСР воліли не говорити в принципі. Україна, а тим, паче Запорізька область, не могли залишитися поза таким ганебним процесом як політичні переслідування, які змушувало громадян вдаватися до політичної еміграції. На наш погляд, прикметною є доля дисидента – уродженця Запорозького краю Петра Григоренка. Він, як нам здається, один з перших політемігрантів так званого «брежнєвського періоду застою». Нагадаємо, він – уродженець с. Борисівка Запорізької області, за його політичні переконання та його критику найвищих керівних осіб СРСР, його запроторили до психіатричної лікарні, де на ньому випробовували психотропні препарати (про це ми дізналися із інтерв'ю його сина для радіо «Свобода») [74]. Наприкінці 1970-х рр. П. Григоренку вдалося емігрувати до США, а за кілька років його сина публічно позбавили радянського громадянства, але дозволили емігрувати до Німеччини. В 1982 р. П. Григоренко у Нью-Йорку опублікував відомий твір «В подполье можно встретить только крыс...», який викривав злочини тоталітарної влади в СРСР.

Петру Григоренку не судилося дочекатися рееміграції, проте його син нині часто відвідує Україну (правда про повернення мова поки не ведеться).

В той же період почалося цькування й творчої інтелігенції. Наприклад, виходець із Запоріжжя Олексія Цветкова, який на початку 1970-х рр. навчався в Московському університеті та брав участь у творчому об'єднанні молоді «Московское время». Коли він приїхав на канікули до Запоріжжя, то був звинувачений у належності до антирадянської групи. Його одразу спробували

виключити з університету, але він перевівся на заочне відділення. А у 1975 р. подав документи на виїзд до США і, як не дивно, отримав дозвіл. Захистивши дисертацію при Мічиганському університеті, Олексій Петрович Цветков працював у Мюнхені та Празі на радіо «Свобода», займався літературною творчістю, викладав літературу в університетах США [69].

Політично-релігійні мотиви еміграції також не були поодинокими. Хоча КДБ й проводила «роз'яснювальну» роботу серед запоріжців, проте «ефективність» цих заходів мала негативний результат. Так, незважаючи на агресивну агітацію радянських пропагандистів, у зведення КДБ час від часу фіксувалися довідки наступного змісту: «На обліку в ОВІР сьогодні перебувають 11 сімей (19 осіб) єврейської та 7 сімей / 19 осіб / німецької національностей, які виношують еміграційні настрої. З зазначеними громадянами проводяться періодичні бесіди з роз'яснення причин відмови про виїзд ...» [7, 148].

Достатньої поширеним явищем була єврейська еміграція. Загалом, у повоєнний час у СРСР впроваджувалася політика тіньового антисемітизму. За популістськими гаслами про рівність націй, стояло постійне цькування за національною ознакою. Ми вже мали нагоду простежити динаміку денационалізації українців, коли до Запорізького регіону за політичними мотивами командувалися численні представники інших націй, насамперед, росіяни. Аналогічна політика провадилася і щодо єврейської спільноти. Хоча за офіційною статистикою декларувалося, що у післявоєнні роки еміграції євреїв з Радянського Союзу практично не спостерігалося. В 1951 – 1960 рр. кількість євреїв, які виїхали з країни, становила 1199 чоловік, у 1961– 1970 рр. 10062, в – 1971–1980 рр. – 248929, у 1981 – 1987 рр. – 24 985 чоловік. Абсолютна кількість єврейських емігрантів, згідно з даними за період з 1951 р. до лютого 1988 р., оцінюється в 300 тис. чол. [44, 57].

Процес подання представниками єврейської нації документів на еміграцію

завичай викликав хвилі суспільного обурення. Запорізька преса регулярно майоріла гнівними статтями-агітками, автори яких клеймили претендентів на еміграцію. Так, на шпальтаз «Індустріального Запоріжжя» в 1977 р. з'явилася стаття «Уезжают «за бугор». Істеричний характер даної статті тим не менше показує, що для євреїв Запоріжжя еміграція стала свідомим вибором. Зокрема, запоріжці Галина Рикун та Михайло Уманський, переїхали спочатку до Ізраїлю, потім до США. Хоча на Запоріжжі вони працювали у ательє хутра та шкіри й були достатньо забезпеченою родиною (принаймні, володіння автомобілем «Волга» для запоріжан вважалося дуже респектабельним). Наведемо окремі цитати з названої публікації. «Від'їжають з СРСР під впливом пропаганди, залишають квартири, відповідальні посади в університетах, лікарнях, на заводах, втрачають своє майно...»[78, 65]. Отже, можемо говорити, що насамперед, на еміграцію налаштовувалися представники інтелігенції. Й хоча цим людям влаштовували публічні цькування та залякування, на кшталт «На чужині вони рахують кожен долар... в дитячих садках їх діти сплять на раскладачках без простиралла... емігранти працюють прибиральниками та мріють повернутися додому»[78, 65]. Проте, як показує статистика, відсоток реемігрантів з-поміж євреїв був невисоким. Родини, якщо й поверталися з еміграції, то вже не в радянське Запоріжжя, а в незалежну Україну. Більшість прецедентів рееміграції припадає на початок 2000-х років. Тому галаслива пропаганда радянських агітаторів не знаходила свого читача.

На початку 1980-х рр., особливо на хвилі зростання дефіциту товарів та загального зубожіння запоріжців, спроби виїхати за кордон стали зростати. Основним обґрунтуванням для подання документів ставала наявність родичів за кордоном. Тим не менше, у місті було багато мешканців, зарахованих до категорії «невиїздних». До цієї категорії зараховували тих, чия робота була пов'язана із державною таємницею та працівники стратегічних підприємств. Були й відмови суто особистого характеру. Так, родині Едвіна Зенкленера із

Запоріжжя не дозволили еміграцію до ФРН лише на підставі того, що родич дружини Зенкленера – далекий родич [57, 71]. Ще одним варіантом виїзду стало одруження з іноземними громадянами. Проте, це не стало запорукою гарантованої безпеки. Так, запоріжанин Віктор Беседін, взявши шлюб з американською громадянкою та емігрувавши до США, в 1981 р. повернувся до Запоріжжя з метою провідати родичів. Віктора Беседіна звинуватили у злісному хуліганстві (в одному з пивних закладів, він агітував євреїв емігрувати) та ув'язнили на 3 роки [68, 73].

Втім, на початку 1980-х рр. темпи зарубіжної еміграції значно зросли: в 1988 р. – 108 тис., у 1989 р. – 235 тис. і з січня по жовтень 1990 р. – 336 тис. чол. (загалом за ці три останні роки – 679 тис. чоловік) [44, 58]. Враховуючи спрямованість та кількісні показники еміграційних потоків (44,7% – до Ізраїлю, 41,8% – до ФРН, 6% – в США, 4,6% – у Грецію) можна вважати, що більшість цих переселенців становили євреї.

Ми навели статистику по СРСР загалом. По Запорізькій області таку інформацію готували у КДБ. Звіти органів КДБ вражають з одного боку своєю ідеологічною упередженістю (регулярно розвивалася теорія «внутрішнього ворога»), з іншого боку – обізнаністю у національній належності та політичних симпатіях громадян області. Ми наведемо цитату з секретної доповідної до Запорізького горкому. До речі, одним із її авторів був экс-мер Запоріжжя Євген Карташов. Хоча цитата дещо завелика, проте вона якнайповніше відображає ситуацію в області. «...В області проживає 2040 осіб німецької національності, які, в основному, зосереджені в м. Запоріжжя – понад 800 осіб, м. Мелітополі і Мелітопольському районі – 350 осіб, м. Бердянську та Бердянському районі – 200 чоловік, Токмацькому – 130 осіб, Оріхівському – 110 осіб.

Не припиняються спроби інспірувати з-за кордону еміграційні настрої в цьому середовищі. Під їх впливом з області з 1970 року емігрувало в ФРН і Канади 57 осіб, в т.ч. у 1987 р. 5 осіб /одна сім'я/.

У 1987 році помітно активізували підривні устремління зарубіжні сіоністські центри, які направили тільки з липня по жовтень ц.р. до м. Запоріжжя шість своїх емісарів. Останні, з дотриманням заходів конспірації, відвідували відомих за кордоном «відмовників» Судья А.Г., Гешковіч В. Л., Токарева Я. Д. та інших еміграційні настрої осіб єврейської національності. У спілкуванні з ними намагалися зібрати інформацію про становище євреїв і внутрішньополітичній ситуації в країні, вели ідеологічну обробку відвідувалися ними осіб. Під їх впливом і впливом буржуазної пропаганди в 1987 році з області емігрували 12 євреїв, в т.ч. 2 дітей. Близько 500 осіб, раніше клопотати про виїзд, займають вичікувальну позицію» [6, 148-149].

Наслідком «аналітичної» роботи кадебістів над цією доповідною стала прогнозоване зобов'язування: «Зобов'язати відділи обкому, міськкоми, райкоми партії, партійні комітети глибоко і всебічно проаналізувати морально-політичну обстановку в трудових колективах, особливо там, де проявляються еміграційні настрої, причини, які спонукають деяку частину радянських громадян залишити Батьківщину, розробити конкретний план дій щодо попередження та зменшення виїзду за кордон на постійне проживання» [9, 151].

Отже, політика, яку реалізовувало керівництво тоталітарної держави, повністю спрямовувалася на денаціоналізацію, так зване «формування радянської нації» (ідентичність якої є абсолютно штучною та спотвореною ідеологією). Запоріжці, які не могли мовчки терпіти це засилля ідеологем, намагалися знайти реалізацію свого потенціалу поза межами не лише нашого краю, а й країни загалом.

РОЗДІЛ 4 РЕЕМІГРАЦІЯ І ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ

4.1. Непланові переселенці» на територію західних областей України та Польщі

Реєміграція – це процес повернення емігрантів на батьківщину.

Споконвіку не скрізь однаково добре жити. Пошук кращої землі, як і кращої долі, раніше втілювався у переселення народів, а нині – у міграцію лише окремих верств. Міграційні процеси іноді більше скидалися на вигнання, пошук методом спроб і помилок. За ужитковим принципом: «риба шукає, де глибше, а людина – де краще».

За іншим принципом відбувається вибір – «лишатися в еміграції чи повертатися на Батьківщину». Прецедентів повернення чимало. Є лише відчуття – жодної статистики! – що цей зворотний рух міцніє і набуває власного колориту, пізнаваних рис.

Рішення повернутися до може бути сприйнято як ірраціональне. Але подеколи в ньому більше раціоналізму, ніж здається спочатку. І що в ньому точно є, то це активність вибору, а не ре-активність. У поверненні закладено більше усвідомлення, ніж у від'їзді. Вже тому прецеденти повернень варті уваги. Іноді достатньо самої лише ностальгії.

Зрозуміло, що в тоталітарній державі, яким був СРСР цей процес також відбувався під контролем держави. Проте, досліджуючи реєміграційні зміни на території Запорізької області, ми відзначили певні характерні тенденції.

Перша хвиля реємігрантів припадає на повоєнні роки. Люди поверталися з евакуації та з фронтів.

Друга хвиля – кінець 1950-х рр. – повернення реабілітованих в'язнів радянських таборів.

Третя хвиля – 1970-ті рр. – реєміграція з території Запорізького краю родин, які в 1940-х рр. були примусово переселені сюди з Західної України.

Четверта хвиля – друга половина 1980-х рр. повернення до Запорізького краю дисидентів, що виїхали 1970-х рр., євреїв, військовослужбовців (внаслідок виведення радянських військ із країн соцтабору).

В СРСР загалом, та в Україні й Запорізькому краї зокрема ставилися до реемігрантів із долею упередженості. Так, органи НКВС ретельно відстежували родини осіб, що перебували у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. НКВС виявило уродженців Запорізького краю, вирахувало членів їх родин з метою «посилення масово політичної роботи серед репатрійованих» [22, 138]. Нажаль, перебування на обліку в НКВС нічим позитивним для цих родин не завершувалося. На підтвердження даної тези, ми знайшли списки КДБ, які містили прізвища запорізьких родин, що мали родичів за кордоном. Особливу «пильну увагу» кадебістів привернула економіст запорізького заводу феросплавів, Гольдштейн, яка народилася в Америці, а в 1955 рр. працювала в Запоріжжі [8, 142].

Траплялися, звичайно, й виключення з правил. Наприклад, родині Миколи Онуфрійчука, (їх було депортовано з Холмщини до м. Токмак Запорізької області у 1944 р.) зуміли повернутися назад. Наш інтерв'юер пояснював повернення родини (правда, не на Холмщину, яка відійшла до Республіки Польща, а на Волинь, до м. Луцьк) наступними обґрунтуваннями: «Батько їздив до родичів на Волинь. Вони його запрошували, мовляв, приїжай, будеш працювати на лісопилці, ми тобі квартиру знайдемо, приїжай. Він приїхав, а тут його НКВД – хап: «Ага, ти – бунтар, ти хочеш, щоб люди виїжали, тікали».

Нас розселяли по кілька сімей, в різних місцях, так, щоб не разом..., щоб не тікали до Польщі, щоб швидше асимілювали, щоб не зберігали ні традицій, ні пам'яті про своє родове коріння, про своїх... Батька мали судити за те, що він покинув і сам виїхав і людей за собою підбив, хоча він цього не робив. Батько не дуже говірливий був і довго слухав, що йому говорив слідчий. А потім сказав: «Коли нас агітували, щоб ми виїжали, то нам говорили, що ми впродовж

двох років маємо право оселитися в будь-якому районі СРСР, чи в селі, чи в місті. Ви не маєте право мене тримати». Викликає його начальник НКВД і каже: «Ви не переживайте, це перегнув палку слідчий, але ми вас дуже просимо: не виїжайте. Ми вам дамо роботу: не хочете в селі, дамо у Токмаці». Таким чином батько повернувся в кінці літа. Поки батька не було, в селі передохли коні та корови, бо за ними доглядали партійні (один голова колгоспу, інший – парторг, повернулися з фронту, – і на село).

Чому ми вернулись сюди [на Волинь]. Тому, що ближче до дому, клімат такий же як і на Холмщині, природа – все схоже і коли не було кордонів люди і одружувалися і жили, і туди переїзжали, і сюди і багато спільних родин було. Тому, на Волині, на Східній Галичині багато-багато осіло. Колишя Волинь – це нинішня Рівненська область. Понад 5 тисяч пересилилося нас тоді в Радянський Союз. А разом за всі роки (46, 48, 51) – майже 530 тисяч.

З північно-західної Польщі, під час операції Вісла переселюся 150 тисяч. Хоча раніше називали цифру у 220 тисяч. Хоча точніше ніхто не скаже, бо ніхто вчасно підрахунками не займався.

Зараз [2017 р.] нас залишилося депортованих менше 20%. Це, переважно, такого віку як я [80 років]» [15].

Отже, обирати долю прагне кожна свідома істота, але реемігранти свої прагнення втілюють із більшим відсотком потраплянь. Це точно.

Значно підвищився протилежний хід переселення представників українського народу у 1947 році. Це можна пояснити голодом, який особливо відчули на собі жителі сходу та півдня України. Реєвакуйовані направлялися на захід України, поповнюючи категорію «непланових переселенців». Фактичні матеріали свідчать, що станом на 1 квітня 1947 р з 39 726 сімей, які були евакуйовані з Польщі у південно-східні області УРСР, виїхали в західні області 31 042 сім'ї [21]. Переселенці втікали з Півдня та Сходу України. Тому 16 вересня 1945 р. РНК УРСР прийнято рішення про заборону приписувати

переселенців у західних областях і поклали обов'язки на місцеві власті по поверненню їх на схід та південь України. 3 жовтня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР видав наказ «Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення». На основі цього наказу всім жителям суворо заборонили переселятися на захід. Попри все сім'ї без дозволу переїздили у західні області. На тих, хто повернувся, чекали складні труднощі. Вони потрапляли в складні умови проживання, не могли вирішити питання з господарським облаштуванням. В цей час частими були спроби нелегального повернення до Польщі під виглядом поляків, що примусово переселялись із областей Західної України. В листі начальника Управління при РНК УРСР у справах евакуації від 5 січня 1946 р. читаємо: «реєвакуйовані сім'ї з України повертаються назад з майном та худобою... Прикордонники внаслідок слабого контролю, не розбираючись, пропускають українців разом з поляками назад в Польщу... Багато хто купує евакодокументи в поляків» [13]. Таким чином, депортаційно-переселенські процеси 1944–1946 рр. стали одним з найбільш масових методів реалізації радянських репресивних технологій у післявоєнний період. Метою переселенських акцій було прагнення тоталітарних режимів до створення мононаціональних держав, встановлення нових державних кордонів, а також придушення українського національно-визвольного руху на Холмщині, Підляшші, Надсянні та Лемківщині. Депортаційна політика зумовила особисті трагедії сотень тисяч людей, особливо дітей та людей похилого віку. Особливо це стосувалось переселенців, які направлялись до південно-східних регіонів УРСР. Незадовільні умови господарського облаштування українців Закерзоння в цих областях призвели до спроб масового повернення людей на територію Західної України та Польщі.

Українці, переселені з Польщі, були незадоволені своїм становищем. Вони масово поверталися на територію Польщі, таким чином висловлюючи протест. Вони переїздили до західної України, щоб знаходитись поряд

ізбатьківщиною, сподіваючись знайти хоч якесь житло. Відомий випадок, коли про повернення повідомили 28 родин. Сталося це 20 вересня 1945 р. у колгоспі ім. Пушкіна Токмакського району. одночасно Вони не вийшли на роботу, забрали свою худобу та підводи. Свавільний організований переїзд переселенців з півдня України примусив РНК УРСР і ЦК КП(б)У видати 5 листопада 1945 рр. затриману постанову «Про невідкладні заходи по господарському влаштуванню і роботі серед українського населення, яке прибуло на територію УРСР». Між переселенцями пішли такі розмови: «Весь світ знає, що ми голодуємо, а СРСР не можна втрачати свій авторитет перед іншими державами. Тому Уряд СРСР і взявся за покращення нашого життя» [21, 162]. Цим документом прогнозувалося будівництво у I півріччі 1946 рр. 35 531 нового житла для сімей переселенців. «Запорізька область була однією з небагатьох, що розпочала будівництво, але виконала його всього на 0,2 відсотка. Планувалося звести 6756 будинків, розпочали будівництво 155, збудували 78 . Значно покращилася ситуація на кінець року. Всього у 1946 р. було відновлено 535 будинків для переселенців, відремонтовано будинків і квартир – 350. 1637 сімей із 2863 проживали у відремонтованих будинках, а на квартирах у колгоспників – 1026 сімей. Було розпочато будівництво 738 будинків» [68, 52]. Велика кількість переселенців оформила кредити від держави, щоб обжитися або побудувати житло. Хоча так як будівельних матеріалів не вистачало, то ними так і не скористалися. Відомо, щона 1 травня 1946 р. із 140 мільйонів карбованців виділених кредитів скористалися лише 47,8% від всієї суми. Часто це відбувалося з вини керівництва на місцях. Вони не пояснювали людям умови оформлення кредиту, не приходили на поміч, коли треба було оформити документи, а іноді використовували матеріали, щоб задовольнити нужди колгоспів. Відомий факт, коли у Верхньо-Криничанській сільраді Василівського району із 39 подвір'ївні одне не отримало кредитів. Тільки після проведеної перевірки відповідними посадовцями кредити отримали та використали ціле

направлено. Але не зважаючи на всі труднощі, частина переселенців залишилася в області і прийняла її як свою рідну [72, 248]. Але і до сьогодні багато жителів південносхідних областей України вважають себе немісцевими. Вони відмовляються від розмов та нагадувань про ці події у їх житті. А для їхніх дітей та онуків ця земля стала рідною [69]. Таким чином, громадян Польщі відправляли в Україну, а не в Польщу, хоча вони на це сподівалися. Для кожної людини зміна місця проживання – це свого роду випробування. Людям важко було адаптуватися до нових умов, в які вони потрапили. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що переселення відбувалося насильно. Умови їх проживання часто були незадовільними. Владою було прийнято ряд постанов, які не виконувалися. Голод, який торкнувся півдня України та вкрай незадовільні умови господарського облаштування були причиною масового повернення людей на територію західної України та Польщі.

4.2. Специфіка рееміграції періоду «брежнєвського застою» та перебудови

На початку 1980-х рр., на хвилі загострення міжнародної обстановки, питання рееміграції, особливо із країн так званого «капіталістичного світу» набували публічного розголосу. Прецеденти повернення родин з еміграції назад до Запоріжжя, широко висвітлювалися у місцевій пресі. При цьому автори надавали своїм публікаціям патетичного драматизму та каяття реемігрантів. Так, у 1980 р у Запоріжжі зафіксовано повернення кількох родин із еміграції. Газета «Індустріальне Запоріжжя» жваво описувала «каяття» цих громадян: «Виїхало до Канади подружжя Рогозіних. У Запоріжжі вони отримували по 250 крб. на місяць. У Канаді 50-річний Іван Рагозін ледь влаштувався вантажником. А дружини на роботу не прийняли. Вони стали нічними прибиральниками та зі сльозами на очах згадували Запоріжжя й те, до чого звикли дома. Сумували за

спілкуванням із сусідами. Рогозіни вмовили владу дозволити повернутися їм до Запоріжжя». Ми свідомо навели уривок однієї зі статей, щоб показати, крізь які пониження мали проходити реемігранти повертаючись до Запоріжжя. Якби наше місто було більшим, або мало статус столиці, то рееміграційні випадки не були б настільки помітними, як у периферійному місті Запоріжжя (як кажуть «Провінція – це діагноз»). Так само повернулася до рідного Запоріжжя Марина Гай, яка емігрувала до сестри у Федеративну республіку Німеччина. Після повернення Марина Гай працювала у кафе «Зустріч», але згодом прийшла до висновку, що у ФРН їй було ліпше. Суто по-людськи, цю жінку можна зрозуміти: після забезпеченої Німеччини, провінційне Запоріжжя, з його злиденним повсякденням та гонитвою за дефіцитними товарами, виглядало вбого. Проте, місцеві газетярі звинуватили Марину Гай у «обывательских, потребительских» настроях [57, 71].

Завершенням цього ідеологічного безумства стала епоха, пов'язана з перебудовчими процесами.

Стрімке зростання рееміграційних процесів другої половини 1980-х років було пов'язано, насамперед, із лібералізацією державної політики. Горбачовська перебудова одним з наслідків мала спрощення системи перетину кордонів.

В Україну взагалі, та до Запоріжжя зокрема, стали повертатися представники української діаспори.

Скажемо відверто: їх було небагато. Проте, хочемо навести приклади повернення наших славетних співвітчизників. Так, доля Пилипа Тараненка склалася так, що пропрацювавши на Дніпробуді в на початку 1930- рр., він потрапив до сталінських таборів. В роки Другої світової Пилип Миколайович опинився на Заході [24, 20]. Наприкінці 1980-х рр. – повернувся на Запоріжжя. Він вніс неоціненний великий вклад у розбудову Незалежної України.

Саме він був ініціатором справи спорудження пам'ятника Жертвам голодомору. Пилип Миколайович Тараненко був готовий профінансувати всі

роботи з проектування та спорудження пам'ятника Жертвам Голодомору. Але в мерії йому відмовили... Як альтернативний варіант, запропонували поставити пам'ятник на території церкви – на околиці міста. В основному на кошти Пилипа Миколайовича та на «копійки», зібрані людьми, біля Св.Троїцького кафедрального собору УПЦ Київського патріархату спорудили пам'ятник Жертвам Голодомору. Але відкрили його не відразу – бюрократична тяганина постійно стояла на заваді. Пилип Тараненко помер у 2014 р. на 102 році життя та похований на рідній землі у Запоріжжі.

Реєміграція кінця 1980-х рр. достатньо суперечливе явище. Повернення до Запорізького краю були як свідомими та бажаними, так і вимушеними. Останні також стали наслідком політичних колізій. Ми маємо на увазі повернення військовослужбовців та членів їх родин, які перебували на службі в країнах соцтабору. Також фактично вимушеними переселенцями стали родини, що мушили рятуватись від етнічних та військових конфліктів, які розгорталися на теренах Закавказьських республік та Середньої Азії. Так, у січні 1990 р. до Запоріжжя повернулися 550 офіцерів з дружинами та дітьми. Всіх їх чотирма авіарейсами терміново евакуювали з Азербайджану, де вирував етнічний конфлікт. Частина біженців навіть не мали валіз – вони рятувалися й приїхали маючи тільки документи. Тоді в Баку було етнічне протичтояння, українські військові, разом із родинами, нарижались на небезпеку. Всіх переселених тимчасово розмістили на території Запорізького військового гарнізону.

Отже, реєміграційні процеси у Запорізькій області після Другої світової війни хоча й не мали масового характеру, проте все таки вони відбувалися. Ми умовно виділили кілька етапів, кожен з яких мав свої особливості. Загалом, Запорізький регіон став місцем повернення, переважно, уродженців цього краю. Центром добровільного та свідомого переселення Запоріжжя, нажаль, так і не стало.

4.3. Переселенці з Запорізької області, чисельність і склад

За результатами перепису 1989 р. загалом по СРСР спостерігалось зростання питомої ваги населення на 24,3 млн осіб або на 9,3% [25, 20].

Міське населення за цей період зросло на 25,2 млн. чоловік, або на 15,4%, як за рахунок природного приросту на 14,5 млн. чоловік, так і за рахунок міграції сільських жителів у міста і перетворення сільських населених пунктів в міські на 10,7 млн. чоловік [25, 60].

Природний приріст сільського населення за 1979-1988 рр. не компенсувало міграційного відтоку з сільської місцевості та зменшення числа сільських жителів у зв'язку з адміністративними перетвореннями. В результаті сільське населення за вказаний період зменшилося на 0,9 млн. чоловік, або на 0,9%.

За підсумками цього ж перепису населення Запорізької області становило 2081,8 тис осіб. Протсежувалася чітка динаміка до скорочення населення. Так, у 1979 р. область посідала 8 місце за чисельністю населення по УРСР (1 946 352 тис осіб). За 10 років – у 1989 р. Запорізька область опинилася на 9-й сходинці у загальному рейтингу за кількістю населення. Хочай й цифрові показники ніби то зросли (приблизно на 0,5%), проте якісні характеристики – навпаки, скоротилися.

Скоротилася частка українців з 63,8% (на 1979 р.) до 63,1% (на 1989 р.) [16, 2]. Натомість майже на 2% збільшилася кількість росіян у загальному складі населення Запорізької області. Давалися ознаки наслідки русифікації. Така тенденція простежувалася по УРСР взагалі: за 10 років частка населення, що ідентифікували себе українцями скоротилася майже на 2% [25, 80].

Переписом 1989 р. Запорізьку область було включено до складу Донецько-Придніпровського регіону. Загалом, показник населення даного регіону у 1989 р. зріс на 107 % у порівнянні із 1979 р. Проте, це відбувалося, переважно, за рахунок сільських областей [16, 14].

Міграційний показник загалом по УРСР становив 1187177 тис. осіб. В той же час по Запорізькій області на 1989 р. прибуло 68272 осіб. Вони розподілилися між містом 46668 осіб та селом 21604 чоловік [25, 8].

За цей же період із Запорізької області виїхало 54375 осіб. З цієї кількості 40823 осіб подалися до міст, а 13552 переїхали до сільської місцевості. Отже, міграційний приріст по Запорізькій області на 1989 р. становив 13897 осіб [25, 12].

Наприкінці 1980-х рр. до УРСР внаслідок внутрішньореспубліканських міграційних змін 867408 осіб. З інших республік до України прибуло 586707 осіб. По Запорізькій області кількість прибулих внаслідок внутріреспубліканських процесів становила 38232 осіб. Вони розподілилися наступним чином: 21026 обрали місцем проживання міста області, а 17206 осіб переїхали до сільської місцевості. Також до Запорізької області з-поза меж УРСР прибуло 30040 осіб.

Кінець 80-х рр. ХХ ст. позначився й активним виїздом як з України, так і з території Запорізької області. Загалом з УРСР до інших республіки виїхало 478569 осіб. По Запорізькій області ці показники, зрозуміло, були скромнішими. З Запорізької області в межах України виїхало 16872 міських мешкаців та 14673 осіб із сільської місцевості (загалом, питома вага виїхавших з Запорізької області до інших областей УРСР становила 31545 осіб). Поза межі України емігрувало 22830 осіб [3, 20].

Нагадаємо, Запорізьку область було включено до складу Донецького-Придніпровського економічного району. Загалом, на 1989 р. виїхало 1005653 осіб. В тому числі до Російської Федерації переїхало 98057 осіб, до Білорусії 3662, до Узбекистану – 2161 осіб, Казахстану 3731, Грузії – 1283, Азербайджану – 2296, Литви – 605, Молдови – 1777, Латвії – 555, Киргізії – 540, Таджикистану – 876, Вірменії – 578, Узбекистану – 909, Естонії – 451 [3, 86].

В той же час до України мігрувало 1454115 осіб, у тому числі до

Донецько-Придніпровського економічного району (який включав Запорьку область – 693456 осіб) [25,12].

Отже, кількість людей, що залишила УРСР у 1989 р становила 1024384 осіб. Кількість тих, хто переїхав до України дорівнювала 1241089 чоловік. Отже, міграційний приріст по УРСР на 1989 р. становив 216705 осіб [3, 21].

Більшість українців виїжала до Російської Федерації – майже 50% від загального числа еміграцій. Популярним серед емігрантів напрямом стала Білорусь. Найменш численні міграційні потоки українців прямували до Вірменії та середньоазіатських республік (воно й зрозуміло, з огляду на політичну нестабільність та етнічні конфлікти, що охопили ці регіони наприкінці 1980-х рр.).

Загалом, дані про міграцію населення отримуються внаслідок обробки документів, які надходять з органів внутрішніх справ, талонів статистичного обліку прибуття і вибуття, які складаються одночасно з адресними листками при прописці і виписці.

Поняття «число прибулих» і «число вибулих» містять певну умовність, оскільки одна й та сама особа може протягом року змінювати місце проживання не один раз. Отже, можемо констатувати, що наприкінці існування СРСР, міграційні процеси в Запорізькій області значно активізувалися. Це було спричинено цілою низкою факторів економічного, суспільно-політичного, екологічного факторів. Запорізька область не лише стала базою відтоку населення, а й активно приймала мігрантів з інших радянських республік.

ВИСНОВКИ

Міграційна доктрина радянської доби як система офіційних поглядів і положень та як керівний політичний принцип ґрунтувалась на паспортній системі, трудовому законодавстві та житловій політиці. Радянська модель індустріалізації з її орієнтацією на трудомісткі галузі народного господарства, розподіл праці між великими економічними районами та настановою на вирівнювання рівнів господарського розвитку республік супроводжувалась прискореним зростанням мобільності робочої сили. З метою упорядкування міграційних потоків були розгорнуті широкомасштабні державні програми, з яких найефективнішими виявились організований набір робочої сили та сільськогосподарське переселення сімей. Була створена система професійної і регіональної диференціації заробітної плати для залучення робітників в регіони, де відчувалась нестача робочої сили. Проте основним інструментом контролю й упорядкування міграційних потоків в країні тривалий час залишалась паспортна система, а не економічна політика та права і свободи людини. Свобода вибору місця проживання була зведена до мінімуму.

Соціально-демографічні, етнічні та міграційні процеси, які впродовж тривалого часу мали місце і в Російській імперії, і в СРСР, поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру населення України та Запорізької області зокрема.

Міграційний рух населення на Запоріжжі у період, що досліджувався можна поділити на три етапи: перший – квітень 1944 – 1949 рр.; другий – 1950-1967 рр.; третій – 1968-1991 рр. На його розвиток вплинули державні механізми регулювання, які були зумовлені як соціально-економічними, так і ідеологічними та політичними чинниками. Процеси міграції залежали від великої кількості чинників, зокрема від особливостей економічного розвитку регіону. Найважливішим став хід індустріалізації та значний ріст промисловості на півдні України. За часи радянської

державності в цьому регіоні проходить до заселення формується постійний поліетнічний склад населення. Плановість економіки давала можливість проводити процеси переміщення матеріальних і людських ресурсів. На основі договору від 27.07.1944 р. між урядами Польщі та УРСР, протягом декількох років на територію сучасної України було переселено майже півмільйона корінних українців із земель, які ввійшли до складу Польщі. Запорізька область посідала перше місце у планах розселення українців з Польщі. Її особливий статус визначався існуванням тут у минулому великої кількості німецьких колоній.

Найважливішою ознакою переселення в 1949–1967 рр. є те, що чисельність Півдня України, і Запорізької області зокрема, відбувалося за рахунок Західного регіону України. Найбільше сімей переселено із Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської областей. Кожного року вони направляли у південні області республіки від 500 до 800 сімей. Переселені цими областями родини у 1961–1967 рр. складалимайже 85% від загальної кількості переселених сімей України. У складовому вимірі організовані державою переселення українців носили сільськогосподарський характер і були пов'язані з доприселенням їх у колгоспи і радгоспи південних областей. Основним джерелом збільшення трудових ресурсів південних областей УРСР, і Запорізької області в тому числі, в 1955–1967 рр. стали планові переселення сімей з інших областей республіки, головним чином західних та центральних. Організовані державою переселення носили сільськогосподарський характер і заключалися у доприселенні колгоспи та радгоспи працездатного населення та створенні переселенських поселень на півдні України. Головну роль у поповненні трудових ресурсів Запорізької області мали організовані переміщення 1950-60-х рр.

Якщо в 1950–60-ті рр. воно зростало, то в наступні роки спостерігалось стійке зниження приросту населення.

Переселення в міста селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню їх «українськості» і пом'якшенню наслідків русифікаторської політики.

З іншого, відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвело до зменшення на селі народжуваності. У 1940–1960-ті рр. населення України набувало все більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, які її населяли, збільшувалася, одночасно зростала частка кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення. Особливо прискорено зростала частка росіян, що й привело врешті-решт у другій половині ХХ ст. до гіпертрофованого зростання російської меншості в Україні. З 1959 р. до кінця 1980-х рр. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян—на 60%. Частка росіян у населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, в той час, як частка українців перевершувала частку росіян лише у 3,3 рази³³. У повоєнний період спостерігалось неухильне зменшення українців на власній території—з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався протягом тридцяти міжпереписних років доволі інтенсивно: у 1959–1969 рр. він становив 0,93%, у 1970–1978 рр.—0,42%, у 1979–1988 рр.—0,28%³⁴. Це явище було зумовлено не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії. До того ж варто враховувати факт зменшення (з 6,3% до 5,2%) чисельності національних меншин в Україні, про що вже йшлося. Падіння чисельності окремих з них було катастрофічним. Так, кількість євреїв і поляків в Україні зменшилася протягом 1939–1989 рр. від 5 млн. до 0,7 млн. чоловік. Представники національних

меншин в Україні під впливом русифікації масово набували рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки. Міграційна політика радянської влади справляла найбільший вплив на зміну демографічної ситуації у східних та південних регіонах України. В результаті частка українців там серед населення знижувалась прискореними темпами. Зокрема, у Криму українці були другою за чисельністю, після росіян, національною групою. Порівняно низький відсоток українців у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Переселялися росіяни здебільшого у міста і тому саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста—чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян.

У 1960-80-х роках, на відміну від перших післявоєнних десятиріч, механізми державного регулювання міграційними процесами характеризуються більшою гуманністю, набувають іншого забарвлення. Проте ці зміни торкнулися лише чисельності населення, але аж ніяк не позначилися на подоланні строкатості. На розвиток поселенського складу впливав процес урбанізації. Враховуючи загальносвітовий контекст урбанізації можна сказати, що в південних областях вона набула масового характеру, через значне зростання потужних індустріальних центрів, які зосереджували в собі підприємства важкої промисловості. У цьому плані південь випереджав будьякі інші райони України. Розпочинається відбудова промислових потужностей і розбудова міст південно-східних регіонів. Одночасно з цими процесами інша частина світу обирає відмінні напрямки розвитку і вступає в постіндустріальну інформаційну епоху. Це призводить до того, що СРСР значно відстає в промисловості від розвинених країн. Цей вектор і визначає процеси та розвиток усіх радянських республік, а відтак і УРСР, до складу якої й входила Запорізька область. Високі темпи нового будівництва та технічного оновлення

діючих промислових підприємств Запорізької області були базовими економічними чинниками зростання кількості міського населення в означений час. Поряд з існуючими, мережа міських поселень даного періоду збільшувалась ще за рахунок трьох чинників. Перший – спорудження нових промислових об'єктів, а відповідно і нових міських населених пунктів навколо них; другий – небачено високі, часто штучно стимульовані темпи розвитку невеликих районних центрів, у першу чергу за рахунок нового будівництва чи розвідування тут родовищ корисних копалин; третій – адміністративно-територіальні реорганізації та перетворення звичайнісіньких сіл у селища міського типу, а згодом і міста.

Отже, міграційна доктрина радянського взірця вичерпала себе, її ідеологічні та політичні постулати втратили сенс й силу, проте вона залишила серйозний відбиток на демографічному та етнічному розвитку Південного регіону, кількісному та якісному відтворенні робочої сили, урбанізаційних та етнічних процесах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Андреев Е. М., Дарский Л.Е, Харькова Т.Л. Население Советского Союза: 1922-1991. Москва : Наука, 1993. 143 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по регионам союзных республик. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.ph (Дата звернення: 08.04.2018)
3. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР. Москва : Финансы и статистика, 1990. 639 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. *Документи, матеріали, спогади.* У 3 т. /Упорядн. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1945 рр.
5. Євграфов А. На відбудові Дніпрогесу. Державне видавництво технічної літератури України, 1951. 20 с.
6. З доповідної записки запорізького обкому партії в цк кпу про негативні прояви в політичній та ідеологічній обстановці в області. *Реабілітовані історією. Запорізька область.* Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.148–149.
7. З інформації відділу адміністративних органів запорізького обкому партії про роботу з громадянами, які виявили бажання виїхати за кордон. *Реабілітовані історією. Запорізька область.* Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.148.
8. З інформації оргвідділу запорізького міськкому КП(б)У про перебування на керівних посадах на феросплавному заводі осіб, чиї родичі мешкають за кордоном. *Реабілітовані історією. Запорізька область.* Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.142.

9. З постанови запорізького обкому компартії України про боротьбу з еміграційними настроями громадян. *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.151.

10. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Москва. Госстатиздат, 1963. 510 с.

11. Інтерв'ю Міньковського Петра Володимировича 1939 р.н., уродженець с. Антонівці Тернопільської області. Переселений до Запорізької області у 1950 р. Записала Данилюк Т.В. Приватний архів Данилюк Т. В.

12. Інтерв'ю Онуфрійчука Миколи Антоновича 1937 р.н. уродженець с. Путновичі Холмського повіту Люблінського воєводства Переселений до Запорізької області у 1944 р. Записав доцент Білівненко С.М. м. Луцьк. *Архів Запорізького наукового товариства ім. Новицького*.

Інтерв'ю Федорина (Верля) Чеслави Володимирівни 1949 р.н. уродженки Тернопільської області. Переселений до Запорізької області у 1950 р. Записала студентка Данилюк Т.В. *Приватний архів Данилюк Т. В.*

13. Із стенограми наради секретарю райкомів партії у запорізькому обкомі КП(б)У з питання виселення колгоспників за межі Української РСР. *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.134.

14. Із супровідного листа кам'янсько-дніпровського райкому партії запорізькому обкому КП(б)У до справ про виселення колгоспників за межі Української РСР. *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.135.

15. Інтерв'ю з Миколою Онуфрійчуком 1937 р.н. *Звіт етнографічної експедиції Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького. Запис 2017 р.* Записав С.Білівненко. м. Луцьк.

16. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. *Госкомстат СССР*. Москва : Финансы и статистика, 1990. 45 с.

17. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ.: АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.
18. Населення України. *Соціально-демографічні проблеми українського села*. Київ. Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 468 с.
19. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1965. 136 с.
20. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. *Документи і матеріали. Довідник*. У 2 ч. /Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ : Вища школа, 1997. Ч. 1. 583 с.
21. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. *Документи і матеріали. Довідник*. У 2 ч. Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ : Вища шк., 1997 Ч. 2. 704 с.
22. Постанова бюро Запорізького міськкому «О мероприятиях по выполнению постановления Политбюро ЦК КП(б)У от 16 ноября 1948 года «Об усилении работы среди советских граждан украинской национальности, находящихся в лагерях для перемещенных лиц в Германии и Австрии». *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Т.3. / За загал. ред. О. Фролова. Запоріжжя-Київ, 2006. 720 с. С.138.
23. Свет (Свитлицкий) А. Мы выросли на шестом... Запорожье : Полиграф, 2005. 236 с.
24. Тараненко П. Те, чого забути не можна: спогади українця: від революції Бідності до революції Гідності. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2014. 149 с.
25. Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). Запорожье : Минстат УССР, 1991. 126 с.

Монографії та наукові статті

26. Беленький В., Польский С. Урбанизация села и мобильность населения. *Рост городов и система расселения*. Москва, 1975. С.49.
27. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. : суспільнополітичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 2. Київ : Либідь; Військо України, 1994. 688 с.
28. Бондаренко В. Третя хвиля української еміграції і вільнокозацький рух у 1945-1952 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2014. Вип. XXXVIII. С. 199-202.
29. Бородінов В. Етнонаціональна структура українського суспільства: *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 4. С. 16-21.
30. Воронко О. Вплив міграційних процесів на демографічний розвиток титульного етносу України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. *Література та культура Полісся*. 2012. Вип. 71. С. 234-244.
31. Воронко О. Особливості територіального розміщення і динаміка чисельності найбільших етносів України (1959–2001). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2014. Вип. 15. С. 148-160.
32. Гирич Я. Урбанізаційні процеси в Українській РСР (1945 – 1970 роки): автореф... дис. канд. істор. наук. 7.00.01. Історія України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2010. 17 с.
33. Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50-70-ті рр. ХХ ст.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. Київ, 2008. Вип. 14. С. 221-231.
34. Давидович В. О взаимосвязанном расселении в городских агломерациях. *Градостроительство и районная планировка*. Киев, 1967. С. 32.

35. Давыдов А. Государственная политика в области трудовой миграции в СССР: истоки, этапы, тенденции. *Вестник Башкирского университета*. 2014. Т. 19. № 3. С. 1048-1052.

36. Дедков М., Спудка І. Стан та динаміка соціальної сфери на території Запорізької області у 1943-1945 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2014. Вип. XXXVIII. С. 164-168.

37. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. / О.Б.Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич, Т. Р. Кияк, В.М.Кривцова, та ін.; Київ : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. 424 с.

38. Жбанова К. Організовані переселення в південні області Української РСР у 1955-1967 рр. *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 163-170.

39. Жбанова К. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів організованого набору та переселення робітників в УРСР у другій половині 1940-х – середині 1980-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2015. Вип. 44. С. 249-255.

40. Зайончковская Ж. Миграция населения СССР и России в XX веке: эволюция сквозь катаклизмы. *Проблемы прогнозирования*. 2000. № 4. С. 1-15.

41. Запоріжжя індустріальне: історія і сьогодення: до 70-річчя Запорізької області. /Наук. ред. Ф. Турченко. Запоріжжя : Дике Поле, 2009. 368 с

42. Заставний Ф. Східна українська діаспора. Львів, 1992. 168 с.

43. Кабузан В., Наулко В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення. *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С.56-58.

44. Кириченко В. М. Репресії проти українського селянства після закінчення Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету*

Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта. 2001. Вип. XX. С. 152-161.

45. Крылов Н. Административно-территориальное устройство Запорожской области: 1917-1999 гг. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 1999. Вип. VIII. С. 95-103.

46. Курман М. Роль маятниковой миграции населения и методы ее изучения. *Миграция населения РСФСР*. Москва, 1973. С. 106.

47. Лукіна Г. Географічні орієнтири міграційного руху робочої сили Запорізької області. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 2 (5). С.188-194.

48. Малиновская Е. А. Миграционные исследования советского периода и их влияние на современное миграциеведение в Украине. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2 (20). С. 156-166.

49. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: монографія. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : Вид-во НАДУ, 2004. 236 с.

50. Марчук В. Політика обмежень особистих підсобних господарств в кінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст.: причини і наслідки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта. 2002. Вип. XIV. С. 191-197.

51. Мельников Є. О. Міграція як актуальна проблема етнополітики України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2010. Вип. XXVIII. С. 286-289.

52. Молдавська Т. І. Виконавчо-управлінські структури обласних рад УРСР у другій половині ХХ ст.: тенденції змін (на прикладі Запорізької області). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта. 2008. Вип. XXIV. С. 205-211.

53. Мороко В., Турченко Ф. Історія рідного краю. Запоріжжя : Прем'єр. 2001. 249 с.
54. Населення України. Трудова еміграція в Україні: монографія. Київ : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України, Держ. ком. статистики України, Укр. центр соц. реформ, 2010. 265 с.
55. Наулко В. Динаміка етнічного складу України в ХХ ст. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. Київ : Наукова думка, 2001. 249 с.
56. Невыездные из почтового ящика. *Как это было: очерки истории Запорожского края. 1948-2009.* Запорожье, 2009. С.71.
57. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк : Вид-во ДНУ, 2003. 624 с.
58. Орлянський В. Сторінки історії національних районів Запорізького краю. *Запоріжжя в історії та культурі: Тези доповіді і повідомлення республіканської наукової конференції.* Запоріжжя : ЗДУ, 1991. С. 56-57.
59. Орлянський С. Вивчення проблем національних меншин Півдня України на історичному факультеті Запорізького держуніверситету. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Дніпропетровськ : Промінь, 1997. Вип. II: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971–1996. С. 188-193.
60. Падалка С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60-80-і рр. ХХ ст.). Київ : КНУ ім. Драгоманова, 2003. 160 с.
61. Панченко П., Падалка С. Зміни в адміністративно-територіальному поділі України, 40-80-і рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя : Просвіта, 1999. Вип. VIII. С. 108-118.

62. Покшишевский В. Миграции населения как общественное явление и задачи статистического их изучения. Статистика миграции населения. Москва Наука, 1973. 238 с.

63. Полякова Л. До питання про джерельну базу вивчення етносоціальних процесів на Півдні України 50-80-х років ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: ЗЮІ, 1999. Вип. VI. С. 223-231.

64. Полякова Л. І. Етнодемографічні особливості розвитку села Півдня України у 60-80 рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта. 2007. Вип. XXI. С. 252-255.

65. Полякова Л. І. Проблеми розвитку поселенської структури Півдня України 60-80-х років ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіт, 1999. Вип. V. С. 96-107.

66. Полякова Л.І. Проблеми розвитку поселенської структури Півдня України 60–80-х років ХХ ст. *Південна Україна ХХ століття: Праці науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя : Тандем-У, 1998. Вип. 1. С. 227-238.

67. Посадили «диссидента». *Как это было: очерки истории Запорожского края. 1948-2009*. Запорожье, 2009. С.73.

68. Поэт Алексей Цветков: «Я знаю, что я нужен своим читателям!». *Америка сегодня. Новости США*. URL:

<http://www.runyweb.com/articles/culture/literature/alexei-tzvetkov-interview.html>

(Дата звернення 10.10.2019)

69. Пронь Т. «Вимушене переселення» і господарсько-побутове влаштування українців з Польщі в Україні у 1944-1946 рр.: Запорізька область. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта. 2009. Вип. XXV. С. 98-105.

70. Пронь Т. Повернення населення з евакуації і «транзитний рух» спецпоселенців на півдні України у повоєнні роки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 253-257.

71. Рошко К. Формування сучасного складу населення міст Запорізької області (1959–2001 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2014. Вип. XXXVIII. С. 247-255.

72. Рузавина Е. Рецензия на монографію «Марксистско-ленинская теория народонаселения». *Вопросы экономики*. 1973. № 2. С.135.

73. Син генерала Петра Григоренка про батька, Росію та українську мову. *Радіо «Свобода»*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28818035.html> (Дата звернення 12.10.2019)

74. Сорока Ю. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР у 1944-1950-х роках. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2007. Вип. 91-93. С. 60-63.

75. Стренгалюк А. В. Взаєморозвиток урбанізаційних та демографічних процесів в Україні. *Економічна та соціальна географія*. 2013. Вип. 2. С. 337-348.

76. Турченко Ф. Русифікація, дерусифікація і націєтворення у Запорізькому регіоні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXV. Запоріжжя : Просвіта, 2009. С. 126-134.

77. Уезжают «за бугор». *Как это было: очерки истории Запорожского края. 1948-2009*. Запорожье, 2009. С.65.

78. Україна крізь віки: *Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ.: Інститут історії України НАН України, 2010. 1096 с.

79. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. /За ред.Б. Лановика. Тернопіль : Чарівниця, 1999. 512 с.
80. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ : Інститут стратегічних досліджень, 2009. 387 с.
81. Запорізький національний університет, історія і сучасність (1930-2010р.). Запоріжжя : Дике поле, 2010. 526 с.
82. Южно-Украинский канал. *Как это было: очерки истории Запорожского края. 1948-2009.* Запорожье, 2009. С.11.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Таблиця 1

Національний склад населення міст Запорізького краю в другій половині 1920-х рр.

Національність	Запоріжжя	Мелітополь	Бердянськ
Українці	47,3	20,5	21,9
Росіяни	26,0	38,5	63,4
Євреї	20,3	33,9	8,1
Німці	2,9	1,7	1,9

Джерело: Формування етнічного складу Запорізької області. Народи Північного Причорномор'я. Запоріжжя, 2014. С.29.

Таблиця 2

Національний склад населення округів Запорізького краю в другій половині 1920-х рр.

Національність	Бердянський округ	Запорізький округ	Мелітопольський округ
Українці	73,76	80,2	71,2
Росіяни	4,88	13,63	21,57
Німці	8,46	5,3	3,64
Болгари	12,89	0,01	2,07
Євреї	-	0,85	-
Молдавани	-	-	0,31
Поляки	-	-	0,91
Чехи	-	-	0,15
Білоруси	-	0,01	-
Албанці	-	-	0,15
Чорногорці	0,01	-	-

Джерело: Формування етнічного складу Запорізької області. Народи Північного Причорномор'я. Запоріжжя, 2014. С.27.

Таблиця 3

**Розподіл населених пунктів Запорізького краю за національним
складом в другій половині 1920-х рр.**

Округ	Українці		Росіяни		Болгари	
	Числ.	%	Числ.	%	Числ.	%
Бердянський	244	66,8	25	6,8	26	7,1
Запорізький	496	85,5	23	3,9	5	0,9
Мелітопольський	192	58,7	79	24,2	16	4,9

*Джерело: Формування етнічного складу Запорізької області. Народи
Північного Причорномор'я. Запоріжжя, 2014. С.30.*

Таблиця 4
**Розподіл населених пунктів Запорізького краю за національним
 складом в другій половині 1920-х рр.**

Округ	Німці		Євреї		Інші	
	Числ.	%	Числ.	%	Числ.	%
Бердянський	69	18,9	-	-	1	0,4
Запорізький	47	8,1	8	1,4	1	0,2
Мелітопольський	37	11,3	-	-	3	0,9

*Джерело: Формування етнічного складу Запорізької області. Народи
 Північного Причорномор'я. Запоріжжя, 2014. С.29.*

Таблиця 5

**Національний склад населення
Запорізької області за результатами перепису 1989 р.**

Адміністративно територіальна одиниці	У % до загальної кількості, 1989 р		
	Українці	Російськомовні українці	Росіяни
	Сільські райони області		
Гуляйпільський	94,4	1,1	7,1
Пологівський	90,3	1,2	8,2
Новомиколаївський	89,6	1,0	9,1
Чернігівський	89,1	1,0	8,6
Оріхівський	86,9	1,8	11,6
Куйбишевський	82,1	1,3	14,1
Токмацький	80,6	1,5	16,4
Вільнянський	79,5	2,3	18,2
Запорізький	78,0	2,5	19,4
Бердянський	72,6	7,5	16,6
Василівський	69,8	10,3	27,6
Веселівський	68,8	10,5	28,6
Михайлівський	66,6	9,7	30,3
Мелітопольський	54,8	26,2	39,9
К-Дніпровський	53,7	11,6	44,2
Приазовський	50,8	21,2	30,0
Якимівський	50,0	24,8	44,1
Приморський	48,0	25,1	22,8
Міста області			
Токмак	74,5	9,0	22,9
Запоріжжя	61,3	32,8	34,2
Енергодар	52,4	36,4	44,2
Мелітополь	44,8	48,2	48,3
Бердянськ	46,5	46,0	46,6
Всього по області	63,1	23,0	32,0

Джерело: Турченко Ф. Русифікація, дерусифікація і націєтворення у Запорізькому регіоні. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXV. Запоріжжя : Просвіта, 2009. С. 126-134.

Таблиця 6

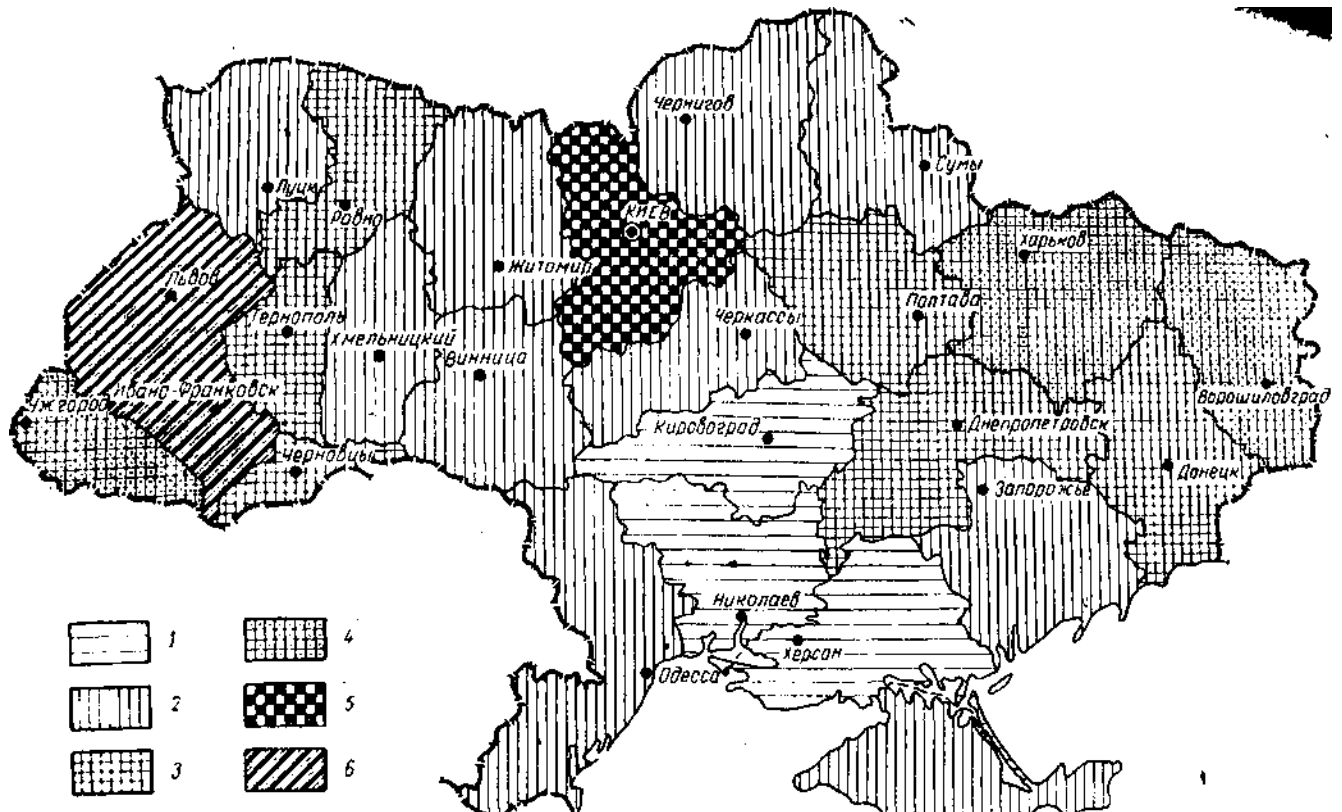
**Динаміка мовного зрізу населення Запорізької області
за результатами переписів населення 1979 р. та 1989 р.**

Національність	Кількість осіб, які вважають рідною мовою (у % до чисельності осіб кожної національності)					
	Мову своєї національності		Мову не своєї національності			
			Українську		російську	
	1979	1989	1979	1989	1979	1989
Все населення	82,7	81,9	1,8	2,0	24,1	25,5
Українці	79,5	77,0	-	-	20,5	23,0
Росіяни	98,5	98,3	1,5	1,7	-	-
Болгари	28,0	48,0	2,1	2,4	69,9	49,4
Білоруси	31,5	31,1	6,7	6,8	61,8	62,0
Євреї	4,5	4,7	1,1	1,2	94,4	94,1

Джерело: Турченко Ф. Русифікація, дерусифікація і націєтворення у Запорізькому регіоні. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXV. Запоріжжя : Просвіта, 2009. С. 126-134.

Додаток 3.

Мапа інтенсивності маятникової міграції населення УРСР на 1974 р.

Інтенсивність маятникової міграції сільського населення до міст УРСР на 1974 р. Пітома вага сільського населення, що працює на підприємствах у містах.

1—до 5%; 2—5.1–10.0%; 3—10.1–15.0%; 4—15.1–20.0%; 5—20.1–25.0%; 6—25.1–30.0%

Джерело: Архів Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького

Інтерв'ю Федорина (Верля) Чеслави Володимирівни 1949 р.н.**уродженки Тернопільської області****Переселений до Запорізької області у 1950 р.****Записала студентка Данилюк Т.В.**

Моя родина мешкала в Тернопільській області Пробижнянському районі в селі Сидорів. В 1950 році до нашого села приїхав вербовщик, який запрошував жителів на переїзд до Запорізької області. На квартиру його поселили у нас. Родина нашавелика, в ній виховувалось 4 дітей. А заробітки на той час були зовсім мізерні. Троє працюючих членів нашої родини за рік заробили лише 150 кілограмів зерна. А він розповів, що тамтешні жителі навіть піч палять кукурудзою. Батьки прийняли рішення про переїзд, який відбувся весною. З собою брали все необхідне - речі, посуд, інструменти. Свиню зарізали, засоливши сало і м'ясо, яке везли на нове місце проживання. Привезли навіть свою корову. Скотину везли у прицепних товарних вагонах. Поїзд періодично зупинявся, щоб ми мали можливість нагодувати та напоїти скотину. Потрапили ми в колгосп «Победа» Роздольської сільської ради. Жилив окремому будинку, який надав нам місцевий колгосп. Проте за будинок треба було платити чималу суму, тому батько звернувся до голови колгоспу з проханням допоготи оформити займ у розмірі 2000 рублів. За ці гроші ми придбали власний будинок. Ми переїхали весною, а восени до Роздолу приїхали ще декілька сімей моїх земляків - Козарика Дениса, Тищука Володимира, Вознюка Миколи. Родина Козарика Дениса деякий час навіть жила у нас на квартирі. В 1960 році до села приїздить родина Федориних, які до цього мешкали в Івано-Франківській області. Працюючи в колгоспній польовій бригаді, я познайомила з своїм майбутнім чоловіком. Через три роки ми одружились, придбали будівельні матеріали, збудували новий дім, у якому я і проживаю донині.

Джерело: Приватний архів Данилюк Т. В.

Додаток К(продовження)

**Родина Верлі Володимира Людвіковича в день приїзду до села
Роздол Михайлівського району Запорізької області колгосп «Победа» 1950
рік.**

Джерело: Приватний архів Данилюк Т. В.

Додаток К(провження)

Переселенський квиток представників родини Верлі В.Л.

УРСР

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ КВИТОК
№ **43070**

Цей квиток видано Переселенським відділом виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих гр. Верлі Володимир Модікович (прізвище ім'я та по батькові) в тім, що він з сім'єю дійсно являється переселенцем в "Табора" (назва колгоспу чи радгоспу вселення) району Закарпатський області.

Завжди користуватись пільгами передбаченою Раді Міністрів СРСР від 30 липня 1949 року № 3277.

Завідником відділом по переселенню виконкому обласної Ради депутатів трудящих (підпис) Березня 1950 року

Львівська область
Район Закарпатський
Відділ по переселенню
Виконком обласної Ради депутатів трудящих

ВІДМІТКИ

про розрахунки з колгоспом та установами і видачу одноразової грошової допомоги.

1. Розрахунок проведено К. З. М. Столиха (назва колгоспу, установи) м. Львів 10. 11. 1950 р. (підпис) Березня

2. Видано одноразову грошову допомогу на літ чоловік сім'ї (включаючи голову сім'ї) в сумі одна тисяча дев'яносто п'ятьдесять карб. (прописом) м. п. 11. Березня 1950 р.

Голова виконкому райради депутатів трудящих (підпис)

Склад сім'ї		переселення				
М.п.п.	Прізвище, ім'я та по батькові	Родинне відношення до голови сім'ї	Рік і місяць народження	Місце народження	Національність	Освіта
	<u>Верлі</u>					
1	<u>Євдокія Михайлівна дружина</u>	<u>дружина</u>	<u>1939</u>	<u>с. Сидорівчук</u>		
2	<u>Тетяна Володим.</u>	<u>сестра</u>	<u>1935</u>	<u>"</u>		
3	<u>Модіков Володимир</u>	<u>сестра</u>	<u>1934</u>	<u>"</u>		
4	<u>Неслава Володим.</u>	<u>дочка</u>	<u>1943</u>	<u>"</u>		
5	<u>Мегислав Володим.</u>	<u>сестра</u>	<u>1940</u>	<u>"</u>		
6						
7						
8						

Джерело: Приватний архів Данилюк Т. В.

Додаток Л.

Інтерв'ю Міньковського Петра Володимировича 1939 р.н.,

уродженець с. Антонівці Тернопільської області.

Переселений до Запорізької області у 1950 р.

Записала студентка Данилюк Т.В.

Наше село називалося Антонівці Тернопільської області Шумського району. У нас в селі було більше 100 хат, але трохи людей залишилося.. Нас переселили 1950 року. Переселяли нас у квітні, весна була холодною. Нас заставляли їхати. Пам'ятаю, як нас перевозили, як ми у вагоні вже їхали. То все в товарному потязі. То був довгий ешелон. З собою ми позбирали головне щось: скриню з лахами, з худоби дозволили взяти корову. А там у нас все було- свині, кури... і все залишилося. Там у нас хата була , тато загинув на фронті у 1944 році. Мама отримала похоронку, на її руках залишилося троє малолітніх дітей. Все, що могли взяти, те і взяли. Діти і одяг у скрині. А у вагоні, як ми їхали, поставили скриню, а на скриню сундук з речами, що нагадували дім. Всі спали на підлозі, притулившись одне до одного. Привезли нас на станцію Пришиб Михайлівського району Запорізької області. На станції нас зустрічали машини вантажні, які доставили нас у колгосп імені Кірова у с.Шевченко. Поселили нас у родину Шерстюка Дмитра Васильовича. Його родина складалася із 7 чоловік. Проте нас зустріли дружелюбно. Нам повезло, бо наші переселенці потрапляли в родини, які були проти підселення. Мама пішла працювати у місцевий колгосп. А ми залишалися вдома. Потім прийшов час йти до школи. Добре, що початкова школа була тут же, в нашому селі. Бо вдома ходили до школи за 10 км і то по черзі з сестрою, бо взуття було одне на двох. Проте мама часто згадувала свій дім і в 1951 році ми повернулися додому. Проте нічого хорошого нас тут не чекало- село майже знищено, господарства нашого немає. Ми повернулися на Запоріжжя. Купилив тому ж таки селі Шевченко землянку. А пізніше наш

господар Шерстюк Д.В. продав нам свій будиночок. Згодом ми повиростали - я та мій молодший брат залишилися у селі. Працювали у місцевому колгоспі. А сестра у 1965 році поїхала працювати до м. Запоріжжя, де мешкає і донині.

Джерело: *Приватний архів Данилюк Т. В.*

Додаток М

**Інтерв'ю Онуфрійчука Миколи Антоновича 1937 р.н.
уродженець с. Путновичі Холмського повіту Люблінського
воєводства**

Переселений до Запорізької області у 1944 р.

Записав доцент Білівненко С.М.

*Микола Онуфрійчук є Головою громадського товариства «Холмщина»,
яке об'єднує 5 тис депортованих та їх нащадків.*

Нас примусово виселили в 1944 – першій половині 1945 рр. Не вірте, коли кажуть, що люди виїхали добровільно... На наше село напала польська банда... багато людей було вбито. Забили мого дядька. Війна ще тривала, бо це 1944 р., але ми вже розуміли, що незабаром війна скінчиться... Поляки знищили кілька українських сіл. Людям шкода було покидати, бо у всіх були нові будинки, озимину посіяли... ніхто не думав виїхати. Німців вже погнали з Холмщини на захід. Але напали поляки на наше та на інші села. Повбивали багато, пограбували та дали зрозуміти, якщо ви не виїдете, то загините.

Виселення українців з Холмщини відбувалося у кілька етапів: у 1944 р., 1946 р., 1948 р. та в 1951 р. виселяли в радянський Союз.

В 1947 р. проводилася операція «Вісла» і тих українців, хто не переїхав, примусово виселяли вглиб Польщі.

І оскільки наша Верховна Рада досі не розглянула питання визначення статусу цих переселенців, цей процес представляють ніби *добровільна евакуація*. Але евакуація можлива в умовах війни. Проте війна закінчилася, а нас так і не повернули назад. Тобто *це не добровільна евакуація, а депортація*.

Коли Підгорний очолював комісію переселенську, приїхав туди на нараду в жовтні 1944 р. перший секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко. Виступаючи на нараді він говорив, що особливо бережно до переселення не треба ставитися, а

треба питання поставити так: збирайтеся і виїжайте. Тобто ніяка це не добровільна була евакуація.

Нас було депортовано в 44–46 році понад 482 тис. Тут не враховано ті люди, як переселилися раніше на Волинь (тут була обстановка краща, бо була УПА, навіть червона партизанка...)

А з Польщі в 48 та в 51 році, коли радянський Союз уточнював кордони було ще виселено понад 42 тисне добровільно, з Надсяння, Лемківщини, Бойківщини. І їх компактно на Східну Україну виселяли. Бо нас розкидали по Україні по різних областях. Але переважно у південних та східних областях.

Нас вивезли в листопаді 1944 р. До речі, перший ешелон з Холмщини пішов 1 листопада 1944 року в Україну з села Стрільці, це українське село, яке було спалено поляками. Перший ешелон – 28 вагонів. В середині листопада на наше село, на тих, хто відмовлявся виїхати, напали польські банди, вбили дядька і ми вимушені були виїхати в останній декаді листопада. Вагони були товарні, такі «телятники» – ми їх так називали. Бо дехто віз худобу, корів, разом з худобою поселяли нас у ті вагони. Як правило, холод собачий був. Пам'ятаю, як ми мерзли. Перину у нас поляки перед тим забрали, коли напали на нас. Мама завжди мене закутувала, щоб не змерз. В дорозі на нас нападали, грабували. Це вже на території радянської України. Тоді був розвинутий бандитизм, тим більше знали, що їдуть переселенці. Був напад і на наш вагон, але ми відкупилися і доїхали нормально.

Потяг йшов не погано. Бо було таке, що місяцями під відкритим небом чекали на ешелони... Бо війна була не треба було взагалі затівати те виселення. Приблизно 1 грудня ми були в Токмаці. Ну, і там нас гарби [вози] були такі... привезли, щоб розвести нас по селах по кілька родин.

Мені тоді було 7 років.

Коли наша родина приїхала [до Токмака], батько влаштувався працювати ковалем, мама, разом з іншими жінками та підлітками ходила засипати окопи. У

батька завжди було багато роботи, бо треба було техніку лагодити. Вони заробили 1200 трудоднів, на які в серпні їх видали: по 2 мішка пшениці з вістюками, миску винограду та 4 кавуни. Як на це прожити? Ані палива, нічого... Правда ще дали трохи сирої соломи...

Сусіди сміялися, мовляв ми думали, що ви поляки, а ви розмовляєте так, як і ми... Батьки відповідали: «Якби ми були поляки, то нас би поляки не виганяли, а через те, що ми не хотіли бути поляками і католиками, а залишалися православними українцями, через це нас вигнали».

Виселенням керував польський комітет національного визволення. Вони не питали у людей, чи бажають ті виїхати, чи ні. Люди просто тікали...

Батько їздив до родичів на Волинь. Вони його запрошували, мовляв, приїжай, будеш працювати на лісопилці, ми тобі квартиру знайдемо, приїжай. Він приїхав, а тут його НКВД – хап: «Ага, ти – бунтар, ти хочеш, щоб люди виїжали, тікали».

Нас розселяли по кілька сімей, в різних місцях, так, щоб не разом..., щоб не тікали до Польщі, щоб швидше асимілювали, щоб не зберігали ні традицій, ні пам'яті про своє родове коріння, про своїх... Батька мали судити за те, що він покинув і сам виїхав і людей за собою підбив, хоча він цього не робив. Батько не дуже говірливий був і довго слухав, що йому говорив слідчий. А потім сказав: «Коли нас агітували, щоб ми виїжали, то нам говорили, що ми впродовж двох років маємо право оселитися в будь-якому районі СРСР, чи в селі, чи в місті. Ви не маєте право мене тримати». Викликає його начальник НКВД і каже: «Ви не переживайте, це перегнув палку слідчий, але ми вас дуже просимо: не виїжайте. Ми вам дамо роботу: не хочете в селі, дамо у Токмаці». Таким чином батько повернувся в кінці літа. Поки батька не було, в селі передохли коні та корови, бо за ними доглядали партійні (один голова колгоспу, інший – парторг, повернулися з фронту, – і на село).

Я ще малим був... я тільки пішов у перший клас.

Чому ми вернулись сюди [на Волинь]. Тому, що ближче до дому, клімат такий же як і на Холмщині, природа – все похоже і коли не було кордонів люди і одружувалися і жили, і туди переїзжали, і сюди і багато спільних родин було. Тому, на Волині, на Східній Галичині багато-багато осіло. Колишя Волинь – це нинішня Рівненська область. Понад 5 тисяч пересилилося нас тоді в Радянський Союз. А разом за всі роки (46, 48, 51) – майже 530 тисяч.

З північно-західної Польщі, під час операції Вісла переселося 150 тисяч. Хоча раніше називали цифру у 220 тисяч. Хоча точніше ніхто не скаже, бо ніхто вчасно підрахунками не займався.

Зараз нас залишилося депортованих менше 20%. Це, переважно, такого віку як я [80 років].

Джерело: *Архів Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького.*

Додаток Н

**Список українських родин, евакуйованих з
Влодавського повіту Польщі до Запорізької області, за підписом
районного уповноваженого з евакуації уряду УРСР по Влодавському
району. 1944–1945 рр.**

СПИСОК – SPIS

евакуйованих сімей (господарств) *с. Вілценштинко гм. Валь-Ворель району*
 ewakuowanych rodzin (gospodarstw) *Влодавського пов.* області (воєводства)
 rejonu obwodu (województwa)

№№ п. п. L. L. p. p.	№ посвідчення, виданого районним Уповноваженим Nr zaświadczenia wydanego przez Pełnomocnika rejonowego	Прізвище, ім'я та по батькові Nazwisko, imię i imię ojca	Рік народження Rok urodzenia	Національність Narodowość	Куди евакуюється Dokąd ewakuuje się
1	12/2333	Шавчула Микола Павлович	1904	чхр	Запорізька обл.
2	—	— " — Євгені Миколайович	1938	"	— " —
3	12/2335	— " — Софія Федорівна	1906	"	— " —
4	10/2334	— " — Ева Іванівна	1928	"	— " —
5	6/2314	Варнішук Василь Іванович	1907	"	— " —
6	—	— " — Степан Васильович	1933	"	— " —
7	—	— " — Софія Васильівна	1935	"	— " —
8	—	— " — Микола Васильович	1941	"	— " —
9	6/2315	— " — Ольга Павлівна	1914	"	— " —
10	23/2355	Тарак Микола Іванович	1909	"	— " —
11	—	— " — Євгені Миколайович	1933	"	— " —
12	—	— " — Ольга Миколайівна	1937	"	— " —
13	—	— " — Ярослав Миколайович	1941	"	— " —
14	23/2356	— " — Софія Павлівна	1908	"	— " —
15	—	— " — Микола Миколайович	1930	"	— " —
16	24/2352	Шавчула Тамара Іванівна	1890	"	— " —
17	14/2338	Михайлівський Анатолій Іванович	1903	"	— " —
18	—	— " — Надія Анатолівна	1932	"	— " —
19	—	— " — Віктор Анатолійович	1938	"	— " —
20	—	— " — Олександр Анатолійович	1940	"	— " —
21	14/2340	— " — Євген Анатолійович	1930	"	— " —
22	14/2334	— " — Тамара Павлівна	1910	"	— " —

Джерело: Державний архів Запорізької області, Ф.Р.3755, Оп. 2, Спр. 21, Арк. 9-9 зв.

Таблиця 7

Всесоюзний перепис населення 1989 р. та 1959 рік

Національність	1959 р.	у %	1989 р.	у %
Українці	999425	68,27	1308038	63,07
Росіяни	79149	25,9	664085	32,02
Болгари	36598	2,5	34633	1,67
Білоруси	9692	0,66	18359	0,89
Євреї	20811	1,42	14361	0,69

Джерело: *Формування етнічного складу Запорізької області. Народи Північного Причорномор'я. Запоріжжя, 2014. С.29.*

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Данилюк Тетяна Вікторівна, студентка 2 курсу магістратури, денної форми навчання, історичного факультету, напряму підготовки 032 історія та археологія.

адреса електронної пошти tatka08d@gmail.com

підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Місце Запорізької області в міжобласних та міжрегіональних міграціях (1944-1991 рр.)»

- відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/ознайомлена;

- заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Текст перевірено за допомогою програми text.ru. Оригінальність тексту визначена на високому рівні – 75%

12.12.2019

Т.В.Данилюк

12.12.2019

Ф. Г. Турченко